

2

Wetenschap en ideologie van de streekverbetering**Inleiding**

In 1946 werd E.W. Hofstee benoemd tot hoogleraar te Wageningen. Hij kreeg de leiding over een afdeling die zich ging bezighouden met sociologische vraagstukken in de landbouwsector. Hofstee stelde tijdens zijn wetenschappelijke carrière de modernisering van de landbouw centraal. Vanaf 1953 zocht hij ook naar mogelijkheden om zijn theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon, die de overgang van een traditioneel ambachtelijke wereld naar een modern industriële samenleving probeerde te begrijpen, praktisch toepasbaar te maken. Die mogelijkheid vond hij onder andere in het streekverbeteringsprogramma. Daarin stond immers de omvorming van traditioneel denkende landbouwers naar moderne boeren centraal. Hofstee schetste in 1962 het profiel van zo'n moderne boer: 'Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfsvoering probeert er uit te halen wat er in zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats, omdat hij het resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt actief deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel meer op ex-

curisie, houdt veel regelmatigere vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor verandering'.¹ Samengevat ging het om een ondernemer die zich zeer bewust was van de omgeving waarin hij leefde en werkte en voor wie moderniseren een sleutelwoord was.

De modernisering die het streekverbeteringsprogramma beoogde laat zich goed plaatsen in de tijd. De socioloog K. Schuyt en de architectuurhistoricus E. Taverne voeren in hun boek *1950: Welvaart in zwart-wit*, dat het sociale en culturele leven in Nederland tussen 1945 en 1973 schetst, de modernisering op als één van de belangrijkste thema's.² Deze manifesteerde zich in hun visie in drie gedaantes: de mathematisering van de werkelijkheidsopvatting, de verruiming van het blikveld en de articulatie van sociaal-geografische verschillen. De eerste, die onder andere betrekking had op de statistische interpretatie van de ontwikkeling van de samenleving door economen en planologen, maakte een neutralisering van de weerstanden tegen cultuurvervlakking, vertechnisering en massa- en consumptiecultuur mogelijk. Door de werkelijkheid in voorspellende getallenreeksen te vatten, verloor het ideologische debat over modernisering zijn aangrijpingspunten. De tweede gedaante stond in verband met de toenemende sociale, culturele en fysieke mobiliteit van de bevolking. Die leidde in de woorden van Schuyt en Taverne tot een erosie van 'de existentiële relatie van de mens tot zijn materiële en gebouwde omgeving'. Het is een wat ingewikkelde formulering van het begrip 'vervreemding'. Aspecten van deze beide gedaantes zijn te herkennen in de landbouwkundige ontwikkeling van Nederland in het algemeen en het streekverbeteringsprogramma in het bijzonder. De traditionele berekeningen die de omvang van landbouwbedrijven in hectares en stuks vee weergaven, werden steeds meer vervangen door complexe statistische exercities die de arbeidsproductiviteit van de boer berekenden. Daardoor werden traditionele opvattingen over sociale status van de boer ondergeschikt gemaakt aan een moderne statistisch-economische werkelijkheid. De sociale, culturele en fysieke mobiliteit was voor boerengedezinnen vooral merkbaar in de verdere integratie van stad en platteland. Daardoor ontstond er een 'vervreemding' ten aanzien van de traditionele waarden en normen die golden in de agrarische wereld.

Voor het streekverbeteringsprogramma is vooral de derde gedaante waarin de modernisering zich manifesteerde van belang. Schuyt en Taverne wijzen erop dat door de infrastructurele openlegging van Nederland de verschillen tussen de regio's, ook in termen van voorsprong en achterstand, duidelijk naar voren kwamen. De 'plannenmakers' waren erop gericht deze verschillen in sociaal-economisch opzicht op te heffen. Om die reden werden er bijvoorbeeld in de agrarische sector studies verricht die de toestand van verschil-

¹ Hofstee, 'Veranderend Platteland', 679.

² Schuyt en Taverne, *1950: Welvaart in zwart wit*.

lende regio's met elkaar vergeleken. Zowel ten behoeve van de ruilverkaveling als van de streekverbetering maakte de overheid een inventarisatie en verdeelde gemeentes in urgentieclassen.³ Cultuurdenkers voorspelden in de jaren vijftig en daarna dat als gevolg van deze politiek een uniformering van de cultuur, van de waarden en normen in de verschillende regio's zou plaatsvinden. In die visie zou het in de toekomst voor de denk- en leefwereld van individuen niet uitmaken of zij leefden in de stad Amsterdam of op het Groningse platteland. Plannenmakers hoefden dus geen rekening meer te houden met regionaal culturele verschillen. Achteraf kan vastgesteld worden dat de verbeterde infrastructuur de verschillen juist benadrukte. Nederland werd, in de woorden van Schuyt en Taverne, een geheel van enclaves, 'een archipel van onderling afgeschermd "utopieën" van verschillende leefpatronen, variërend van welvarende, introverte suburbane gebieden rond de steden, tot de geïsoleerde plattelandsgemeenschappen in het oosten en noorden van het land. Eilanden met ieder hun eigen bedoelingen, wetten en realiteit'.⁴ Er vond in de jaren vijftig, zestig en zeventig een confrontatie plaats tussen enerzijds de kleine elite die Nederland als (eenvormig) technisch en sociaal bouwwerk wilde voltooiën, en anderzijds de weerstand daartegen omdat het waardepatroon in de lokale samenleving niet aansloot bij de moderne sociaal-economische ontwikkeling.

Planning en ordening van de samenleving waren cruciale onderdelen van de naoorlogse modernisering, maar volgens Schuyt en Taverne werd er 'uiteindelijk veel meer over ordening gesproken en gediscussieerd (...) dan er feitelijk, van overheidswege, geordend of 'beheerst' geleid is'. Dat betekende dat de overheid weliswaar technische en institutionele middelen ontwikkelde om de samenleving te verbeteren, 'maar niet in die mate of met zodanige bevoegdheden dat die daardoor uit de pas zouden lopen met bestaande en administratieve tradities'.⁵ Schuyt en Taverne baseerden hun kennis op een reeks, speciaal voor hun project geschreven, monografieën. Daaronder bevond zich een in 1999 gepubliceerde studie van de socioloog J.W. Duyvendak *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Duyvendak onderzocht de relatie van filosofie, sociologie en andragologie met de 'maakbare samenleving'. Hij onderscheidde drie periodes in de 'geschiedenis' van de maakbaarheid of planning: de planning als ordening (1945-1970), planning gericht op verandering (1970-1985) en planning als facilitering (1985-heden).⁶ De planning als ordening had betrekking op de interventies die zich richtten op aanpassing en begeleiding van de burgers, de planning voor verandering op de transformatie van maatschappijstructuren en de

³ *Meerjarenplan voor ruilverkaveling; De landbouwkundig achtergebleven gebieden*.

⁴ Schuyt en Taverne, 1950, 55.

⁵ Schuyt en Taverne, 1950, 26; zie ook: Snel, 'Sociologen op het land'.

⁶ Duyvendak, *De planning van de ontplooiing*, xiii.

planning als facilitering op de dienstbaarheid van de overheid in de vorm van scenario's en keuzemogelijkheden.⁷ Duyvendak thematiseerde vooral het spanningsveld tussen planning en maakbaarheid van de samenleving enerzijds en de ontplooiing van het individu anderzijds. Het waren twee idealen die langzaam uit elkaar groeiden en aan het einde van de jaren zestig in een spaagaat terechtkwamen. Deze gedachte is ook terug te vinden bij Schuyt en Taverne. Zij zien het uit de pas lopen van het ideaal van zelfontplooiing enerzijds en de politiek van economische en sociale planning anderzijds als een gevolg van de de-territorialisering.

De boeken van Schuyt en Taverne enerzijds en Duyvendak anderzijds zijn vanuit verschillende invalshoeken geschreven. Toch proeft men in beide eenzelfde teneur ten aanzien van de effectiviteit van de sociale planning: de Nederlandse samenleving moderniseerde niet zozeer dankzij, maar ondanks de inspanningen van overheid, technici en sociaal-ingenieurs. Andere auteurs zijn nog veel stelliger in die opvattingen en spreken over de illusie van de maakbaarheid. De samenleving kende een eigen dynamiek, waarop de plannenmakers uiteindelijk weinig tot geen greep hadden. Een dergelijke opinie is ook terug te vinden in studies die zoeken naar de effecten van regionaal beleid. Zo concludeerde A. de Jong dat het regionale beleid van de Haagse overheid in Noord-Nederland weliswaar de werkgelegenheid in de jaren vijftig aantoonbaar stimuleerde, maar dat dit meer geluk dan wijsheid was, omdat duidelijk omschreven doelstellingen ontbraken.⁸

Is daarmee het hele verhaal verteld? Een van de merkwaardigste omissies in de literatuur is het ontbreken van een diepgaande analyse van de ideeën die achter de verschillende plannen scholen. Door gebrek aan nuanceringen krijgt het maakbaarheidsideaal daardoor het karakter van een idee-fixe: wetenschappers probeerden vanuit hun studeerkamer de wereld te veranderen met een gebrek aan werkelijkheidszin en zij werden daarbij gesteund door welwillende, maar door politieke idealen verblinde politici. Waren het werkelijk uit de lucht gegrepen ideeën en idealen of stoelden ze ergens op? Het antwoord op deze vraag ligt voor een deel in de bestudering van de uitvoering van de plannen, maar is voor een net zo belangrijk deel te vinden in de studeerkamers van de ontwerpers. Zonder grondige kennis van de ideeën achter de plannen is elk oordeel over de werkelijkheidszin en effectiviteit van de maakbaarheidsgedachte voorbarig. Het streekverbeteringsprogramma leent zich bij uitstek om juist dit aspect nader te onderzoeken, omdat het, zoals hiervoor al aangeduid, wat betreft ideeënvorming en uitvoering enerzijds beperkt is, maar anderzijds wel uitgesproken. Zelfs de studeerkamer waar de ideeën voor de streekverbetering gevormd werden is eenvoudig te lokalise-

---

⁷ Duyvendak, *De planning van de ontplooiing*, 9.

⁸ De Jong, 'Regionaal beleid: Maakbaarheid van het Noorden?', 293 en 303.

ren, namelijk de, onder leiding van E.W. Hofstee staande, afdeling Sociologie en Sociografie van de Wageningse Landbouwhogeschool.

Modern versus traditioneel

Hofstee kon zijn hiervoor geschetste profiel van de moderne boer maken op grond van eigen onderzoek en dat van zijn medewerkers. Vanaf 1953 zocht zijn afdeling naar de aard van het moderne cultuurpatroon, later aangeduid als *modern-dynamisch cultuurpatroon*. Met cultuurpatroon wordt in de sociologie de voor een sociale groep kenmerkende combinatie van samenhangende cultuurelementen – normen, waarden, verwachtingen en doeleinden – aangeduid. Kort samengevat stelt de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon dat de westerse samenleving zich sinds de negentiende eeuw in een transitie bevindt van een traditioneel-ambachtelijke naar een modern-industriële maatschappij. Daardoor veranderen ook de levensstijlen en cultuurpatronen van de mensen. In de traditionele samenleving staat de gemeenschapszin en het voortbouwen op oude waarden en normen centraal, in het modern-dynamische cultuurpatroon echter de bereidwilligheid van het individu tot verandering, dat wil zeggen tot modernisering.

De Wageningse sociologen schetsten in hun studies regelmatig het beeld van de gesloten dorpsgemeenschap, waar de lokale leiders (burgemeester, predikant, grote boeren) de normen in hun kleine kosmos bepaalden. De gemeenschap was sterk georiënteerd op oude waarden, vernieuwingen bekeek ze met argwaan. Daartegenover stond de moderne, veelal stedelijke, mens die vanuit een individueel zelfbewustzijn open stond voor verandering van zijn omgeving en die innoveren als een noodzaak voelde. In de overgangperiode van traditioneel naar modern stonden deze twee typen samenlevingen naast en soms tegenover elkaar. In dit boek zal de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon ook aangeduid worden als de (Wageningse) moderniseringsthese.

Wageningse sociologen wilden het traditionele platteland moderniseren.

Men is wellicht geneigd in deze theorie het ‘Gemeinschaft-Gesellschaft’-concept te herkennen van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies (1855-1936). Deze veronderstelde dat er een organische samenleving (*Gemeinschaft*) bestond, waarin familie- en dorpsrelaties funderend waren voor de samenleving en die beruiste op een ‘Wesenswille’, en een organisatorische samenleving (*Gesellschaft*), waarin de institutionele samenhang dominant was en de ‘Kürwille’ de belangrijkste rol speelde.⁹ De wil stond in Tönnies’ gedachtegang boven het denken. De wil bepaalde het sociale handelen. De *Wesenswille* stond voor positieve gezindheid, gewoonte en herinnering. Het ‘hart’ stond centraal. In de *Kürwille* overheerste de kille berekening en doelgerichtheid. Als thematiek is Tönnies’ dichotomie in de sociologie altijd belangrijk geweest; zeker sinds 1912 toen een herdruk van het oorspronkelijk in 1887 gepubliceerde *Gemeinschaft und Gesellschaft* verscheen. Het boek beïnvloedde het werk van sociologen als M. Weber, R. Redfield (folk en urban), E. Durkheim (*solidarité mécanique* en *solidarité organique*), G. Gurwitsch en ook de Nederlandse plattelandsocioloog C.D. Saal, die allen op hun beurt weer invloed hadden op de theorievormers van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹⁰

Ongetwijfeld vertoont de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon overeenkomstige trekken met die van Tönnies, maar zij zijn niet gelijk. Bij Tönnies klonk de voorkeur van de auteur voor de oude traditionele samenleving luidkeels door. Men mag Hofstee daarom geloven, wanneer hij stelt dat bij Tönnies niet de inspiratiebron van zijn denken lag, want voor Hofstee stond niet de oude maar de nieuwe samenleving centraal.¹¹ Tönnies zag de opkomst van de geformaliseerde samenleving vooral als een gevolg van de opkomst van het kapitalisme. Maar in Hofstees visie was de formalisering een gevolg van de ‘gradual widening of the social world of individuals and groups which is characteristic of Western society in the last few centuries, especially in the 19th and 20th century’.¹² Een open houding ten aanzien van de sociale omgeving verving de traditioneel gesloten levensstijl. De formele organisatie was er niet om het individu te depriveren, maar om leven in een complexer wordende samenleving mogelijk te maken. Boeren waren in veel opzichten nog onvoldoende geïntegreerd in de formele organisaties, maar ze beseften dat de oprukkende wereld hun dorpen binnenkwam. Ze wisten niet hoe zich te gedragen in de formele organisatie van de samenleving. Dàt

⁹ Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Berlin 1912), oorspronkelijke uitgave: Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig 1887).

¹⁰ Goddijn, ‘Gemeinschaft en Gesellschaft’, 258-259.

¹¹ Hofstee ontkennde dat hij via zijn leermeester Steinmetz kennis had genomen van de ideeën van Tönnies: ‘Steinmetz was weinig op de Duitse sociologie gesteld. Hij vond ze te speculatief en te zeer filosofisch’. Zie: Hofstee, ‘Differentiële sociologie in discussie’, 42-43 noot 6.

¹² Hofstee, ‘Social Organisation’, 113.

maakte hen onzeker, niet het formalisme als zodanig. Voor Hofstee stond dus de noodzaak van inpassing van boeren in de moderne samenleving niet ter discussie en in die zin kan hij dan ook zonder meer worden beschouwd als een modernist.

De Wageningse sociologen pasten hun theorie toe op de naoorlogse agrarische samenleving. Het modern-dynamische cultuurpatroon werd daardoor als vanzelf de leidende gedachte bij het opstellen van het streekverbeteringsbeleid. In de uitvoering kwam dit het duidelijkst naar voren in de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting. De voorlichters kwamen gedurende hun opleiding in aanraking met de ideeën van het modern-dynamische cultuurpatroon. Ze leerden hoe ze de opvattingen van de Wageningse sociologen moesten omzetten in praktisch beleid. Daarbij benadrukten hun docenten dat de daadwerkelijke modernisering van de boerengezinnen vooraf moest worden gegaan door een mentaliteitsverandering. De huishoudelijke voorlichtsters konden teruggrijpen op kennis en ervaring die al vóór de Tweede Wereldoorlog was opgedaan, maar voor de agrarisch-sociale voorlichting bestond er aanvankelijk geen uitvoeringsmodel. Dat model moest als het ware uit het niets worden gevormd. Het ministerie van Landbouw publiceerde in 1961 het handboek *Agrarische voorlichting*. Daarin schonk het voor het eerst in een officiële leerboekpublicatie aandacht aan de streekverbetering en de agrarisch-sociale voorlichting.¹³ Dat was acht jaar nadat Hofstee voor het eerst het belang van de agrarisch-sociale voorlichting tijdens een lezing had uiteengezet en vijf jaar nadat het streekverbeteringsprogramma van start was gegaan.

Historisch onderzoek naar de moderniseringstheorie in de ‘Wageningse studeerkamer’ roept drie vragen op: was er sprake van een rechtlijnige ontwikkeling van de these, hoe verhield zich de these tot de politieke rechtvaardiging van de streekverbetering en welke rol dachten de wetenschappers zichzelf toe. Deze drie vragen laten zich alleen beantwoorden door een grondige bestudering van oorsprong, fundament en ontwikkeling van de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Neemt men immers als uitgangspunt de uitvoering van de these in de praktijk in plaats van haar constructie, dan kan de conclusie bij voorbaat geen andere zijn dan dat de theorie niet strookte met de werkelijkheid. Door eerst de ontwikkeling van de theorie te volgen en pas daarna haar toepassing in de praktijk te evalueren, wordt het mogelijk om over de effectiviteit van de Wageningse moderniseringstheorie een genuanceerder beeld te schetsen.

In de eerste plaats wordt in het navolgende een beschrijving van de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon als theorie gegeven. Essentieel daarbij is dat onder invloed van de Amerikaanse sociologie de the-

---

¹³ Schijen, *Agrarische voorlichting*, 293-300.

orievorming verschoof. Hofstee koos de verandering van het cultuurpatroon in de dorpsgemeenschap als vertrekpunt. Hij leunde daarbij op de uitgangspunten van de sociografie, een aan de ‘moderne sociologie’ voorafgaande wetenschappelijke opvatting. Zijn medewerkers en promovendi neigden er echter steeds meer toe om ‘de boer’ in zijn sociaal-psychologische hoedanigheid centraal te stellen. Niet de gemeenschap maar het individu was dan object van onderzoek. Deze constatering is van belang omdat er – zo blijkt uit de hierna volgende hoofdstukken – in de streekverbeteringen ook een tendens bestond de boerengezinnen als individuele entiteiten te benaderen. Deze ontwikkeling in de theorie laat zich vrij goed bestuderen door de verschillende publicaties van de Wageningers in volgorde van verschijning achter elkaar te leggen en deze vervolgens te plaatsen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de (rurale) sociologie. Daarbij komt dan de vraag centraal te staan: is er zonder Hofstees sociografische uitgangspunten een Wageningse moderniseringstheorie denkbaar? Het is één van de kernvragen bij de bestudering van het ontstaan en de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon.

In de tweede plaats wordt nagegaan hoe de toepassing van het modern-dynamische cultuurpatroon als wetenschappelijke theorie enerzijds en als ideologische rechtvaardiging van de modernisering in de streekverbeteringen anderzijds zich tot elkaar verhielden. Waar de wetenschappers op zoek gingen naar de fundamentele van de cultuurpatronen, gebeurde dat vanuit een dubbele visie. Ze zocht niet alleen naar de aard van de moderne boer, maar er bestond ook een streven hem te verheffen tot norm waaraan alle boeren moesten voldoen. Ten tijde van de streekverbetering waren de Wageningers tamelijk stellig in hun opvatting dat een ‘sterke staat’ de boeren in de goede richting moest sturen. A. Nooij veronderstelde eind jaren zeventig, toen de discussie over de bruikbaarheid van het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon even herleefde, dat ‘dit paradigma als de legitimerende wetenschappelijke begeleiding van het moderniseringsproces in de landbouw’ fungeerde.¹⁴ Paradigmata (waarvan de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon dus een voorbeeld was) zouden verdwijnen als ze overbodig waren, want ze konden niet weerlegd worden op grond van kritische beschouwing zoals bij een axiomatische theorie mogelijk was. Hij onderbouwde zijn stelling niet, maar het is niet gewaagd te veronderstellen dat er een kern van waarheid in zijn bewering zit. Immers, het begrippenpaar traditioneel-modern had een normatieve bijbetekenis, waarbij het moderne als nastrevenswaardig gold. De vraag is of de Wageningse sociologen erin zijn geslaagd in hun theoretische analyses het begrippenpaar van deze normatieve bijbetekenis te ontdoen.

¹⁴ Nooij, ‘Het belegen cultuurpatroon’, 135. Nooij veronderstelt in dit artikel ook dat het modern-dynamische cultuurpatroon gebouwd is op demografisch onderzoek en pas daarna is toegepast op de agrarische cultuur. Dat is onjuist; het is precies andersom gegaan.

Nooijs stelling wordt daarom hier in een iets andere bewoording als vraag opgeworpen: Wat is de relatie tussen de wetenschappelijke theorievorming over het modern-dynamische cultuurpatroon enerzijds en de inzet van de moderniseringsthese in de streekverbetering als vorm van politieke legitimatie voor een af te dwingen veranderingsproces anderzijds?

Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk is gewijd aan de analyse van de theorie, maar er is ook aandacht voor de rol van de socioloog als wetenschapper. In de moderne refolexieve sociologie zijn wetenschappers zich er welbewust van dat de socioloog door de samenleving te bestuderen haar tevens verandert. In de jaren vijftig en zestig veronderstelden velen echter dat de wetenschap waarde vrij was. Wetenschappers konden feit en norm scheiden en zij vonden in die scheiding de legitimering om in te grijpen in de samenleving. Voorbehouden die zij maakten, vloeiden meer voort uit praktische dan uit ethische overwegingen. Zo legden wetenschappers, plannenmakers en uitvoerders die betrokken waren bij het streekverbeteringsprogramma er lange tijd de nadruk op dat het veranderingsproces vanuit de gemeenschap zelf moest komen en niet door de bedenkers worden opgelegd. Deze visie beruiste op het inzicht dat de gewenste verandering pas effectief en langdurig was wanneer de bevolking zelf het initiatief nam. De terughoudendheid van de wetenschappers was er dus een van functionaliteit en niet van ethiek. Met andere woorden: hoe definieerden de Wageningse sociologen hun rol en die van andere sociologen in het streekverbeteringsprogramma?

E. W. Hofstee (1909-1987)

Hofstee stond aan de wieg van het modern dynamische cultuurpatroon en bij de verdere ontwikkeling ervan bleef hij een centrale rol spelen. Daarom wordt zijn gedachteontwikkeling hier als rode draad gebruikt.¹⁵ Met zijn medewerkers en promovendi vormde hij de zogenaamde 'Wageningse School'. Hofstee hield er niet van als anderen zijn vakgroep met die term aanduiden. Halverwege de jaren zestig schreef hij: 'Een dergelijke 'school' bestaat niet. Onze afdeling bestaat uit een tiental in volledige vrijheid werkende beoefenaars van de sociologie, die er zeer uiteenlopende denkbeelden en opvattingen op na houden, maar die wel in onderling regelmatig en intensief contact deze opvattingen en denkbeelden uitwisselen en bespreken'.¹⁶ Hofstee verzette zich vooral tegen het idee dat elke onderzoeker in Wageningen precies hetzelfde begrippenkader koos bij zijn onderzoek, en dat ze daarom een soort eenheidsworst produceerden. Uiteraard had hij gelijk als hij daarmee bedoelde dat de critici de afzonderlijke wetenschappers op hun eigen merites moes-

¹⁵ Voor biografische gegevens zie: Munters, 'E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme'; zie ook: Munters, 'Een liefde die nooit roestte', 17-24 en Kooy, 'Een kwart eeuw Wageningse sociologie', 17-40.

¹⁶ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 173-175

ten beoordelen, maar om twee redenen mag er wel degelijk over een school worden gesproken. In de eerste plaats bestudeerden de betrokken onderzoekers hetzelfde onderzoeksobject, namelijk de rurale samenleving. En in de tweede plaats hanteerden zij aanvankelijk dezelfde theorie, namelijk die van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹⁷

E.W. Hofstee ca 1970.

Enkele publicaties van Hofstee fungeren in dit hoofdstuk als leidraad. Zijn werk, dat meer dan tweehonderd boeken en artikelen omvat, kan in twee hoofdrichtingen verdeeld worden. In de eerste plaats betreft het uitgaven over de rurale sociologie en in de tweede plaats artikelen over demografische ontwikkelingen in Nederland, met name in de negentiende en twintigste eeuw. Deze laatste blijven hier goeddeels buiten beschouwing, aangezien het bij de streekverbeteringen niet om een demografisch maar om een sociaal-cultureel en economisch probleem ging. Wel paste Hofstee zijn theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon toe op zowel de

demografische ontwikkelingen als de landbouwbevolking.¹⁸ De boeken, artikelen, rapporten, brochures en lezingen vormen de weerslag van zijn denken en geven inzicht in de ontwikkelingsgang daarvan. Hofstee beïnvloedde echter vooral via zijn colleges veel aankomende sociologen. Veel oud-studenten, die als agrarisch voorlichter of als onderzoeker werk vonden, gebruikten het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon als één van de leidende gedachten in hun werk. De verslagen van die colleges zijn in de vorm van dictaten bewaard gebleven, maar deze geven uiteindelijk slechts een deel van het gesprokene weer.¹⁹

Men kan in het denken van Hofstee een drietal fasen onderscheiden. Tussen 1938 en 1951 – van zijn benoeming tot privaatdocent aan de Rijksuniversiteit te Groningen tot aan zijn eerste reis naar de Verenigde Staten – werkte hij hoofdzakelijk in een sociografische traditie. Na zijn benoeming te Wageningen in 1946 richtte hij zich in zijn werk vooral op landbouwproblemen. Zijn belangrijkste onderzoeksonderwerpen in deze periode waren: bedrijfsstijl, streeksgewijs onderzoek en planning van het landbouwbeleid. Na 1951 raakte Hofstee onder invloed van wat hij aanduidde als de ‘new socio-

¹⁷ Vergelijk: Kooy, ‘Een kwart eeuw’.

¹⁸ Van Heck, ‘Het Nederlands geboortepatroon’, 81-103; Hofstee, ‘Het proces der geboortedaling in Nederland’, 104-133; Van Heck, ‘Het Nederlands geboortepatroon’, 257-268; Hofstee, ‘Nogmaals: Het proces der geboortedaling in Nederland’, 269-277.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: *College-dictaat: Sociaal-wetenschappelijke grondslagen van de agrarische planologie. Deel 1 en 2.*

logy'. Hiermee doelde hij op de Amerikaanse sociologie (in die tijd gedomineerd door het functionalisme) die voor Europese sociologen vernieuwend was.

Hofstee raakte vooral gecharmeerd van twee aspecten van de 'new sociology': de methodologische benadering met behulp van statistieken en de voorlichtingsmethoden die de Amerikanen in de 'rural sociology' ontwikkelden. Het accent verschoof in deze fase van een sociografische benadering naar een meer sociologische. Op grond hiervan slaagde hij erin de rurale sociologie in Nederland tot een academische discipline te ontwikkelen. Deze was tevens het vertrekpunt voor nader onderzoek naar het modern-dynamische cultuurpatroon. Dit onderzoek, dat dus een belangrijk deel van het werk van de Wageningers in beslag nam, strekte zich uit tot halverwege de jaren zestig, waarna het aan relevantie inboette. In de tweede helft van de jaren zestig kwam Hofstee steeds verder af te staan van de ontwikkelingen in de Amerikaanse sociologie, die hij voor Europese verhoudingen te a-historisch en te weinig op groeps culturen gericht vond. Vanaf eind jaren zestig ondernam Hofstee, en dat is de derde fase in zijn wetenschappelijke denken, pogingen deze kritiek om te zetten in een eigen benaderingswijze, namelijk de differentieële sociologie. Feitelijk was het een terugkeer naar de sociografie, want de nieuwe benaderingswijze trachtte een theoretische rechtvaardiging te zijn van de sociografische onderzoeksmethode. Deze laatste fase is in het kader van dit boek slechts deels relevant, namelijk in zoverre ze een (kritische) reflectie bevat op het eerdere onderzoek naar het modern-dynamische cultuurpatroon.

Hofstee en de Nederlandse sociografie

Hofstee begon zijn carrière in de traditie van de sociografie, een typisch Nederlandse variant binnen de sociologie die in 1921 als academische discipline officieel een plek kreeg. De sociografie werd geïnitieerd door S.R. Steinmetz (1862-1940). Rondom hem ontstond wat later aangeduid werd met de Amsterdamse School, een groep van aankomende sociologen die opgroeide in de sociografie. De Amsterdamse School stelde de mens in zijn sociale omgeving centraal, dit in tegenstelling tot de zogenaamde Utrechtse School, die veeleer de mens in zijn fysische milieu als onderzoeksobject. Steinmetz was de 'uitvinder' van de term sociografie, een samensmelting van de begrippen *sociologie* en *geografie*. Grafie refereert volgens sommigen ook aan het beschrijvende karakter van de sociografische studies, maar dat is een interpretatie achteraf. Steinmetz introduceerde de sociografie in de jaren twintig in Nederland als een alternatief voor de al te theoretische en gepolitiseerde Duitse sociologie: 'Sie kann angedeutet werden als die Beschreibung mit allen Mitteln von alle Verhältnissen und Zuständen eines Volkes zu einer

bestimmten Zeit. Wie die Geschichte das Werden, so schildert die Soziographie das Sein aller Völker nach allen Richtungen ihres Lebens und das ihrer Teile'.²⁰ Steinmetz stond voor ogen een zo breed mogelijk scala van data te verzamelen en deze vervolgens te analyseren op wetmatigheden.

Hoezeer Hofstee in die dagen bezig was met de sociografie blijkt onder andere uit zijn rede gedurende de opening van het Sociologisch Instituut te Groningen in oktober 1938, het jaar dat hij bij de Groningse universiteit als privaattoecent werd aangesteld.²¹ Zijn lezing was gewijd aan *De sociografie, haar ontwikkeling en haar betekenis*. Hofstee roemde zijn leermeester Steinmetz en diens visie op de sociografie. Hij maakte een scherp onderscheid tussen sociologie en sociografie door de socioloog tegenover de sociograaf te stellen: 'De socioloog interesseert zich niet voor de afzonderlijke sociale groepen als zodanig. Kennis van het sociale leven hiervan is voor hem slechts materiaal, waarop hij zijn algemene conclusies baseert. Voor den sociograaf is het verwerven van kennis en inzicht in het leven van de afzonderlijke groepen doel op zich zelf'.²² De *sociograaf* stond volgens Hofstee in tegenstelling tot de *socioloog* midden in het 'werkelijke sociale leven'. Men dient hierbij te bedenken dat de socioloog in de vooroorlogse Europese traditie vooral een maatschappijbeschouwer was, die zich weinig bezighield met de 'details van het leven'. Hofstee wilde dat de sociologie, in de vorm van sociografie, zich juist intensiever met de samenleving zou bezighouden. Het onderscheid tussen socioloog en sociograaf dat hij schetste, verdween in het naoorlogse Nederland. De socioloog werd minder een abstracte maatschappijbeschouwer en meer een analyticus van specifieke sociale groepen en processen. Wat betreft maatschappelijk engagement verschilde hij niet meer van Hofstees sociograaf. Sociograaf en socioloog werden sociaal-ingenieurs, een gedachte die Steinmetz' opvolger H. ter Veen al eind jaren dertig uitdroeg.²³ Hofstee zocht nadrukkelijk aansluiting bij dat idee. Dat neemt niet weg dat de sociologie en de sociografie nog tot in de jaren vijftig hun eigen weg volgden.

Hofstee zag voor de Tweede Wereldoorlog dus in de sociografen wetenschappers die de overheid van kennis moesten gaan voorzien om een verantwoord ingrijpen in het sociale en economische leven mogelijk te maken. Hij pleitte daarom voor de instelling van een centraal economisch studie bureau met regionale vertakking dat de studie van de hele samenleving ter hand moest nemen. Daarmee sloot hij aan bij een maatschappelijke beweging die meer overheidsinterventie in de samenleving wenste, bijvoorbeeld door middel van planning. Het door de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP)

²⁰ Geciteerd door: Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 27.

²¹ IJzerman, '50 jaar Sociologisch Instituut, 5; Hofstee, *De sociografie*, 11; zie ook: E.W. Hofstee, *Het Old-ambt*, voorwoord.

²² Hofstee, *De sociografie*, 11.

²³ Winkels, *ISONEVO*; Hofstee, *De sociografie*.

gepropageerde 'Plan van de Arbeid' was daarvan een sprekend voorbeeld, evenals de overal opkomende Economisch-Technologische Instituten (ETI's), bureaus die de ontwikkeling van de economie op regionaal en provinciaal niveau moesten stimuleren. Na de oorlog groeiden de instituten uit tot belangrijke adviserende instanties. Ze werden in de jaren vijftig ook gebruikt om er medewerkers van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) te detacheren, die dan op het platteland regionale sociaal-economische onderzoeken verrichtten onder andere ten behoeve van de streekverbetering. Dat Hofstee bij deze instellingen aansluiting zocht was niet vreemd. In 1938 was hij benoemd bij het Noordelijk Economisch Technologisch Instituut (NETO), dat ernaar streefde de industriële belangen van de drie noordelijke provincies te behartigen.²⁴ Hij kende de praktische werking van de instituten dus uit eigen ervaring.

De invloed van de sociografie met haar praktische benaderingswijze was vlak na de Tweede Wereldoorlog nog groot. Vrijwel alle voormannen van de na 1945 opgerichte wetenschappelijk sociologische instituten promoveerden bij Steinmetz: F. van Heek (Leiden), J.P. Kruijt en S.J. Groenman (Utrecht), E.W. Hofstee (Wageningen), A. Oldendorff (Tilburg), A.N. den Hollander en S. Hofstra (Amsterdam). De enige uitzondering was de cultuursocioloog P. Bouman te Groningen. De sociografie beleefde in de periode 1945-1950 haar hoogtepunt. Dat hing nauw samen met de oprichting van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO). Het instituut was een initiatief van Ter Veen, die het op 23 november 1940 samen met enkele andere hoogleraren en de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) oprichtte. Uit de beginselverklaring valt op te maken dat het ISONEVO voorbereidend sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor uitbreidings- of streekplannen wilde coördineren.²⁵ Het plaatste daarmee de sociografie in het centrum van de opkomende planologie en deze bleef daar tot in de jaren vijftig. Het ISONEVO maakte op initiatief van de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande en het ministerie van Landbouw een aantal plattelandsmonografieën. Hofstee was betrokken bij het opstellen van de vragenlijsten die de sociografen hanteerden bij hun onderzoek. Hoewel een aantal van de monografieën van goede kwaliteit was, slaagde de overkoepelende projectleiding er niet in ze te synthetiseren.²⁶ Het onderzoeksproject is echter van belang geweest omdat de ontwikkelde onderzoeksmethoden later bij andere sociografische studies, onder andere die welke werden gedaan

²⁴ Groninger Archieven (GA), Archief NETO (1937-1972), inv. 1, 'Rapport inzake de wenschelijkheid van de oprichting van een Noordelijke Economisch Technologische Organisatie/D. van Os'.

²⁵ Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 71-75.

²⁶ De Vries Reilingh, 'Het regionaal element in het sociaal onderzoek', 158-167. Het aantal van 29 onderzoeken werd als snel verminderd met 8. In 1952 waren 11 onderzoeken gepubliceerd, 10 waren van te geringe kwaliteit of niet afgerond.

voor streekverbeteringen, terugkeerden. Het project laat de dorps- en streeksgerichte benadering terugzien die aanvankelijk ook in het streekverbeteringsprogramma een centrale plaats innam. Het begrip lokale bevolking speelde daarin een veel belangrijkere rol dan de term sociale groep of categorie. In de jaren vijftig raakten sociologen echter steeds meer in die laatste geïnteresseerd.

J.J.A. van Doorn en C.J. Lammers betitelden halverwege de jaren vijftig de sociografische monografieën als nutteloze inventarisaties. In hun ogen waren het sociogrammen die de ontwikkelingen binnen gemeentegrenzen beschreven, maar die door het ontbreken van een probleemstelling slechts een merkwaardige hoeveelheid onsamenhangende data omvatten. Van Doorn en Lammers openden in 1958 een aanval op de sociografische benaderingswijze. De jonge generatie sociologen, die in tegenstelling tot hun leermeesters niet meer door Steinmetz in het vak waren grootgebracht, begon de oude methode te bekritisieren en eiste in haar plaats de komst van de ‘moderne sociologie’. Van Doorn en Lammers waren fel in hun afwijzing van de sociografie. Zij beschouwden haar als een intermezzo dat de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie in de weg stond: ‘De sociografie heeft noch als beschrijvende, noch als individualiserende sociale wetenschap bestaansrecht’.²⁷ Zij meenden dat de weg moest worden vrijgemaakt voor een ‘moderne sociologie’, feitelijk een meer op de Amerikaanse sociologie gebaseerde benadering, waarin het vraagstuk over de aanpassing van het individu aan zijn omgeving prominent aanwezig was.

De visie van Van Doorn en Lammers heeft grote invloed gehad op de Nederlandse sociologie. Toch kan men niet stellen dat die klakkeloos werd overgenomen, want sommigen vonden de kritiek van beide sociologen te stellig.²⁸ Zo stelde H. de Vries Reilingh, die de oude leerstoel van Steinmetz bekleedde, dat de rol van de sociografie nog lang niet was uitgespeeld en dat het belangrijk was ‘de sociografie binnenslands te verdedigen tegen de imperialistische neigingen der sociologie’.²⁹ Ook J.P. Kruijt verzette zich tegen een al te negatieve benadering. Hij constateerde dat de sociologie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog weliswaar een abstracter kant was uitgegaan met meer analyse, meer conceptualisering en sterkere nadruk op microsociologie en sociale psychologie, maar hij meende tevens dat het ‘intermezzo’ tussen beide wereldoorlogen in werkelijkheid een vruchtbare voorbereiding was

²⁷ Doorn en Lammers, ‘Sociologie en sociografie’, 78; zie ook: Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Eerder publiceerde hij: Doorn, ‘The development of sociology and social research in the Netherlands’.

²⁸ Zie voor beschouwingen over de geschiedenis van de sociografie en sociologie: Gastelaars, ‘Onbegonnen werk’, 5-20; Gastelaars, *Een geregeld leven*; De Valk, ‘Sociology in the Netherlands’, 88-96; Vermooten, *Sociografie en sociale geografie in Nederland na Steinmetz*; Kuiper Hzn, ‘Sociologie, Nederland en de Vrije Universiteit’, 445-483.

²⁹ De Vries Reilingh, ‘Heeft de sociografie haar tijd gehad?’, 372.

geweest op die ontwikkeling.³⁰ Met E. Jonker, die de geschiedenis van de naoorlogse sociologie bestudeerde, kan men zich afvragen of de generatiewisseling, waar Van Doorn en Lammers de nadruk op legden, zo belangrijk is geweest.³¹ Heeft er werkelijk zo'n groot onderscheid bestaan tussen de generatie die opgroeide met Steinmetz' sociografie en die de 'moderne sociologie' (zo men wil functionalisme) ging propageren? Er is een aantal argumenten dat dit tegenspreekt. In de eerste plaats hebben beide generaties tegelijkertijd de belangrijkste posten in de vakwetenschappelijke sociologische wereld bezet. De oudere generatie was bovendien bepaald niet blijven steken in de sociografie, maar had zich wel degelijk ontwikkeld tot sociologen. Hofstee was al voor 1958 onder invloed geraakt van wat hij noemde de 'new sociology', feitelijk het Amerikaanse functionalisme. Van Doorn en Lammers bewerkstelligden met hun discussie wel de definitieve wisseling van paradigma in de Nederlandse sociologie. Wat daarna uit de achterhaalde sociografie overleefde was in elk geval het maatschappelijke engagement van de socioloog. Het 'sociaal-ingenieurschap' werd niet losgelaten, maar vond een nieuwe theoretische basis.

Men dient voor ogen te houden dat het debat over de sociografische versus de sociologische benadering de theorievorming over het modern-dynamische cultuurpatroon heeft beïnvloed. Daarom is er hier wat langer bij stilgestaan. Voor de jonge medewerkers en promovendi van Hofstee was de sociografische benadering minder vanzelfsprekend dan de sociologische invalshoek. De theorievorming rondom de Wageningse moderniseringsthese stelde daardoor op twee ontwikkelingen. In de eerste plaats bleven de oudere sociografische inzichten die Hofstees wetenschappelijke sociologische basis vormden, geldigheid behouden. Binnen die laatste visie zijn planologie, bedrijfsstijl en streeksgewijze benadering centrale begrippen die ook in het streekverbeteringsprogramma nadrukkelijk terugkeerden. In de tweede plaats speelden de nieuwe ontwikkelingen in de sociale wetenschappen, vooral het functionalisme en de groeiende populariteit van sociaal-psychologische analyses van het individu, een belangrijke rol. In tijd gezien verschoof de verklaaringsgrond van gemeenschap naar individu. Hofstee zelf onderging die invloed door zijn kennismaking met de Amerikaanse 'rural sociology', waarvan hij een aan Nederland aangepaste variant creëerde. Omdat beide genoemde ontwikkelingen de basis vormden voor de totstandkoming van het modern-dynamische cultuurpatroon, worden ze nader toegelicht.

Planologie, bedrijfsstijl en streeksgewijze benadering

Anno 1947 werd het debat over de sociografie en moderne sociologie nog

³⁰ Kruijt, 'De betekenis van Steinmetz voor de sociografie en sociologie', 40.

³¹ Jonker, *De sociologische verleiding*.

niet gevoerd. In dat jaar zette Hofstee zijn pleidooi voor een planologisch aanpak van de maatschappelijke problemen na de oorlog voort, onder andere door de sociografie en de planologie te verbinden. Zo hield hij, op een door het ISONEVO georganiseerd congres over ‘maatschappelijke planning’, een pleidooi voor een planmatige aanpak in de landbouw, waarin de integrale planning voorop zou moeten staan. De toenemende mechanisatie zou leiden tot een daling van de werkgelegenheid, waardoor boeren en landarbeiders de landbouwsector moesten verlaten. Bovendien konden kinderen hun ouders niet langer opvolgen. Zij zouden via sociale planning overgeheveld moeten worden naar andere beroepen. Zo’n tien jaar later, bij aanvang van de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, was die gedachte nog steeds actueel. Hofstee pleitte in 1947 al voor een integrale planning – in zoverre het de landbouw betrof – die door één instantie zou worden aangestuurd.³² Zijn belangstelling voor de planning van de landbouw hing mede samen met zijn benoeming aan de Landbouwhogeschool te Wageningen in 1946.³³

Streekverbetering ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’: modernisering van de bedrijfsstijl achtte het ministerie van Landbouw noodzakelijk.

Vanaf 1946 begon Hofstee zijn werk explicieter in dienst te stellen van de landbouw. Zijn inaugurele rede was gewijd aan de differentiatie in de exploitatie van landbouwbedrijven.³⁴ Hierin benadrukte hij de betekenis van het begrip bedrijfsstijl, dat een belangrijke rol bij zijn latere analyses vervulde. Hofstee introduceerde de term in 1943 toen hij, in zijn hoedanigheid van medewerker van het NETO, een lezing hield voor het Departement Veen-

³² ‘Verslag van het congres over maatschappelijk werk’, 757-864.

³³ Aanvankelijk luidde zijn leeropdracht: de ‘economische en sociale geografie en de sociale statistiek’(1946). Later werd die geherformuleerd tot: ‘empirische sociologie en sociografie, alsmede de sociale statistiek’(1954). Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Deel 2*, 111 en 423.

³⁴ Hofstee, *Over de oorzaken*.

dam-Wildervank van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel.³⁵ Hij wees er bij die gelegenheid op dat in de Veenkoloniën het akkerbouwbedrijf de boventoon voerde. Het extensieve grootbedrijf was in deze streek de gangbare bedrijfsstijl geworden en voor het kleinbedrijf was er weinig perspectief, want het zou zich vanwege praktische omstandigheden en ‘redenen van tradities en groepsdwang’ aan deze bedrijfsstijl niet kunnen onttrekken.³⁶ Met dat laatste benadrukte Hofstee dat ook andere dan zuiver economische motieven een rol speelden bij de keuzes van bedrijfsvoering. Het liet zien dat hij bezig was met een speurtocht naar sociologische verklaringsmodellen in plaats van economische.

Tijdens zijn inaugurele rede aan de Wageningse Landbouwhogeschool, illustreerde hij de betekenis van de term bedrijfsstijl aan de hand van een vergelijking tussen twee Groningse landbouwstreken, namelijk het Zuidelijk Westerkwartier en de Woldstreek. In het Zuidelijk Westerkwartier overheerste de zuivelveehouderij, in de Woldstreek de akkerbouw, een verschil dat pas na 1850 gegroeid was. Noch de fysische factoren, noch de economische factoren en evenmin de historisch-juridische verhouding boer-bodem konden dat verschil verklaren. Ook was er in geen van beide gebieden sprake van een sociaal achterhaalde traditie. Hofstee plaatste daarom de ontwikkeling in de Woldstreek in de algemene Groningse ontwikkeling. Daar was sinds het einde van de achttiende eeuw, mede als gevolg van een veepest, de neiging ontstaan grasland te scheuren tot akkerbouwland. In het vergelijkbare Friese gebied was dat niet gebeurd. De Woldstreek stond onder invloed van de Groningse norm, die voorschreef dat de mate waarin de boer bouwboer was, bepalend was voor zijn status. Westelijk Groningen bleef onder invloed van de Friese traditie. Door deze scheiding ontstonden er twee verschillende bedrijfsstijlen: ‘Het is een bekend sociaal verschijnsel, dat wanneer in een bepaalde samenleving een zekere levensvorm door de heerschende groep is aanvaard, de rest zich hieraan niet kan en wil onttrekken. Deze levensvorm krijgt dan een min of meer dwingend karakter, ze wordt een levensstijl. Ook het economische leven, zelfs in onze zgn. individualistische maatschappij, onttrekt zich niet aan een dergelijke stijlvorming. In iedere min of meer samenhangende groep van personen, die een zelfde bedrijf uitoefenen, ontstaat een algemeen als normaal aanvaarde opvatting over de wijze van bedrijfsvoering, er ontstaat, wat ik elders reeds eerder heb aangeduid als een bedrijfsstijl’.³⁷ De culturele differentiatie was dus primair bepalend voor het ontstaan van een bedrijfsstijl, niet de economische ontwikkeling.

De structuur van het agrarische leven in een gebied werd niet enkel bepaald door uiterlijk waarneembare economische factoren, maar ook door de

³⁵ Hofstee, *Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën*, 17-18.

³⁶ Hofstee, *Over de oorzaken*, 18.

³⁷ Hofstee, *Over de oorzaken*, 21.

in de groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in hun oorsprong los stonden van overwegingen van economische aard. Hofstee stelde met deze these dat overeenkomsten in bedrijfsstijlen in bepaalde streken samenhangen met collectieve opvattingen en normen van boeren in diezelfde regio. Dit gebruikte hij later als een van de basisconcepten bij de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Immers ook daar stonden niet de economische verklaringen voorop, maar de sociaal-culturele waarden en normen van de gemeenschap. Pas gaandeweg verplaatste zich de belangstelling naar de wijze waarop de boer in sociaal-psychologisch opzicht functioneerde. Bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma in 1956 werden de gemeenschappelijke waarden en normen als uitgangspunt genomen. De hele bevolking in het gebied moest een collectieve mentale verandering ondergaan die hun ogen zou openen voor de moderne tijd.

Hofstee bleef ook de streeksgewijze benadering van de agrarische problemen propageren. Hij hield een krachtig pleidooi voor de instelling van een afdeling streekonderzoek bij het LEI.³⁸ Deze nieuwe afdeling verzocht hem vervolgens een programma te ontwerpen dat de behoefte aan economisch-sociografisch onderzoek moest inventariseren. Tot de leden van de commissie behoorden onder andere F.P. Mesu, directeur van de Cultuurtechnische Dienst, en H.J. Keuning, destijds werkzaam bij het CBS te Den Haag en later hoogleraar te Groningen. In september 1948 rondde de commissie haar werkzaamheden af en concludeerde dat er behoefte bestond aan de studie van het economische leven van afzonderlijke groepen. Omdat streekonderzoek een te beperkende naam was (onderzoek naar kleine boeren was niet streekgebonden en ook onderzoek in heel Nederland behoorde tot de opties), kozen zij de term economisch-sociografisch onderzoek, hoewel het in de praktijk veelal om regionale studies zou gaan. In 1948 publiceerde het LEI zijn eerste uitgebreide streekonderzoek, namelijk het *Rapport betreffende een landbouw-economisch onderzoek in de gemeente Groesbeek*.³⁹ Dat was samengesteld door Hofstee, A. Maris – die zich tot specialist op het terrein van het kleineboerenvraagstuk ontwikkelde – en J.A. Visser. Na 1949 verschenen dit soort studies onder de titel economisch-sociografisch onderzoek.⁴⁰ In 1957 veranderde de aanduiding in sociaal-economisch onderzoek. Vanaf dat moment verschenen ook de eerste rapporten die speciaal geschreven waren ten behoe-

³⁸ Hofstee e.a., *Rapport van de commissie inzake het streekonderzoek*.

³⁹ Hofstee e.a. *Rapport betreffende een landbouw-economisch streekonderzoek in de gemeente Groesbeek*.

⁴⁰ *Een economisch-sociografisch onderzoek van de gemeente Steenderen; Het randgebied van de Noordoost-Polder; Wijhe. Een economisch-sociografisch onderzoek; Weststellingwerf. Een economisch-sociografisch onderzoek; Ruurlo. Een economisch-sociografisch onderzoek; Vijfheerenlanden. Een economisch-sociografisch onderzoek; IJsselmuiden. Een economisch-sociografisch onderzoek.*

ve van de streekverbeteringen.⁴¹ Het laatste in dit kader verscheen in 1967 over Kapelle-Wemeldinge.

Rural sociology

Hofstees overgang van een sociografische benadering naar een meer sociologisch georiënteerd model, hing nauw samen met zijn ontwikkeling van een Nederlandse rurale sociologie. Hoewel Hofstee in 1946 benoemd was in Wageningen en hij zich sindsdien ook had ingezet voor sociaal-economisch onderzoek in de landbouw, was er nog geen sprake van een echte landbouw- of rurale sociologie.⁴² Het eerste artikel van zijn hand waarin sprake was van een herkenbaar sociologische invalshoek verscheen in 1951 in het *Landbouwkundig Tijdschrift* onder de titel 'Sociologische aspecten van de landbouwpolitiek'. Hierin verwees hij voor de eerste keer naar de Amerikaanse rural sociology. Hofstee maakte in 1951, in het kader van het Marshallhulp-programma, als voorzitter van een studiegroep van 11 april tot 6 juli een reis 'Home Economics' door de Verenigde Staten. C.W. Willinge Prins-Visser, die later hoogleraar huishoudkunde werd aan de Wageningse Landbouwhogeschool, was – toen nog vanwege haar presidentschap van De Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen – eveneens lid van de studiegroep. Hofstee kwam in de VS in aanraking met het onderwijs en onderzoek aan onderwijsinstellingen waar de 'rural sociology' een belangrijk studie-onderdeel was. In Nederland was er op het terrein van de plattelandssociologie nauwelijks iets ontwikkeld. Weliswaar bestonden er al voor de Tweede Wereldoorlog vele beschouwingen die stad en platteland als onderwerp kenden, maar die hadden meestal een ander uitgangspunt. Studies over boer en gezin droegen vaak meer het karakter van etnografische studies, veelal vanuit een geloofsvariant geïnspireerd.⁴³ Daarnaast bestonden onderzoeken vanuit een sociaal-geografische optiek of, zoals Hofstees eigen dissertatie, met een historisch-regionale invalshoek.⁴⁴ Vóór 1945 was van een systematische landbouwsociologie geen sprake.⁴⁵

De snelle opkomst van de landbouwsociologie na de Tweede Wereldoor-

⁴¹ *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Rossumerveld-Zoekerveld* ('s-Gravenhage 1957); *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Haarle* ('s-Gravenhage 1957); *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Schuinesloot-Slagharen (gemeente Hardenberg)* ('s-Gravenhage 1957); *De agrarische structuur van het streekverbeteringsgebied 'De Zeevang'* ('s-Gravenhage 1958).

⁴² Over de termen rurale sociologie, plattelandssociologie en landbouwsociologie is veel gediscussieerd. Hier worden de termen door elkaar gebruikt. Als het onderscheid van inhoudelijke betekenis is, wordt daar expliciet melding van gemaakt.

⁴³ Zie bijvoorbeeld: Van den Elsen, *De Boerenstand of sociologie der boeren*; Van den Berg, *Het karakter der plattelandssamenleving*.

⁴⁴ De Vooys, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland*. Zie voor regionale studies bijvoorbeeld: Barentsen, *Het Oude Kempenland*; Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*; Plomp, *Urk, een sociografie van een eilandbevolking*; Van Zuylen, *De gemeente Herten*. Zie voor een overzicht: Jansen, *Rural community studies in the Netherland* en *Catalogus van boeken van de Rijksdienst voor het nationale plan*.

⁴⁵ Vergelijk: Nooij, 'Rural Sociology in the Netherlands', 168-174.

log had natuurlijk in de eerste plaats te maken met de institutionalisering van de sociologie in de academische wereld en het feit dat er ook in Wageningen een dergelijke afdeling kwam. In de tweede plaats speelden de impulsen van de Amerikaanse rural sociology een belangrijke rol. In de Verenigde Staten stimuleerde de overheid (Department of Agriculture) al in de eerste helft van de twintigste eeuw onderzoek in deze richting.⁴⁶ Na de Tweede Wereldoorlog versterkten Nederlandse onderzoekers de contacten met de Amerikaanse 'landbouwniversiteiten' (Land-Grant Colleges). Hofstee bezocht met zijn delegatie deze instellingen.

Hofstees belangstelling voor de Amerikaanse sociologie richtte zich op drie aspecten: namelijk de rurale sociologie, de daaraan nauw gelieerde 'home economics' en datgene wat hij placht aan te duiden met 'new sociology'. De rurale sociologie was in de Verenigde Staten reeds in het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling gekomen.⁴⁷ Er bestonden al handboeken op dat terrein zoals het in 1929 verschenen *Principles of rural-urban sociology* van de (nadien bekend geworden) socioloog P. Sorokin.⁴⁸ Aanvankelijk richtte het onderzoek zich op het verzamelen van data betreffende het sociale en economische leven in rurale gemeenschappen, vaak geïnitieerd door de lokale kerk. Rond 1930 gingen de sociologen ook meer thematisch werken, bijvoorbeeld door studies naar de problemen die migratie met zich meebracht in plattelandsgemeenschappen. Ze gebruikten daarbij ook moderne statistische methoden. De Amerikaanse rurale sociologie oriënteerde zich veel meer dan de Europese op vooral praktische problemen. Daardoor was ook een goede integratie van het onderzoek in onderwijsinstellingen als de Land-Grant Colleges mogelijk. Deze colleges voor toegepast hoger onderwijs vormden de voedingsbodem voor de ontwikkeling van de rurale sociologie. De toevoeging land-grant ontleenden zij aan de gelijknamige wet uit 1862. De toenmalige president van de Verenigde Staten, Abraham Lincoln schonk in die tijd land en geld van de federale regering aan de staten op voorwaarde dat zij minstens één College zouden stichten.⁴⁹ Deze onderwijsinstellingen ontwikkelden zich tot bolwerkjes van de landbouwsociologie.⁵⁰ Ze waren de centra voor zowel landbouwonderzoek, onderwijs als voorlichting. Het verklaart de praktische gerichtheid van deze discipline binnen de sociologie.

Hofstee was zich overigens bewust van de verschillen tussen Europa en de Verenigde Staten. Bij terugkomst schreef hij het nooit gepubliceerde artikel 'Waarom is Amerika anders?'. Hij benadrukte daarin dat door de kolonisatie

⁴⁶ Kruijer, 'Wageningse proeve van een plattelandsociologie', 141-142.

⁴⁷ Hoffer, 'The Development of rural sociology', 1-14.

⁴⁸ Sorokin en Zimmerman, *Principles of rural-urban sociology*.

⁴⁹ Hofstee, 'De plaats van de "Land-Grant Colleges"', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 64 (1952) 189-195.

⁵⁰ Ross, 'Contributions of Land-Grant Education to the History of the Social Sciences', 61.

in de Verenigde Staten het moderne en kapitalistische cultuurpatroon zich zuiverder had ontwikkeld dan in Europa. De confrontatie met de Amerikaanse samenleving had bij Hofstee het beeld van een nieuwe samenleving opgeroepen, die radicaal verschilde van de oude, zonder dat dit overigens betekende dat hij die wilde kopiëren. Maar het maakte hem er bewust van dat veranderingen als gevolg van de modernisering veel verder konden reiken dan men in Europa tot dan toe had gezien: 'De Amerikaan van thans is meer dan ooit losgemaakt van het leven in kleine intieme en vertrouwde groepen. De bevolking in de industriegebieden, die uit alle delen van Amerika bij elkaar geharkt wordt, de farmer, die voor zaken of ontspanning met zijn auto naar de stad gaat, de 'commuter', die ergens buiten temidden van plattelanders gaat wonen, zij allen leven, werken, verblijven temidden van mensen, die ze slechts oppervlakkig kennen'.⁵¹ Degenen die losgekomen waren van die kleine milieus trachtten door hun uitgaven de uiterlijke schijn op te houden: 'Wanneer men deze verschijnselen in Amerika als bijzonder opvallend constateert, dan bedenke men, dat reeds het feit van de betrekkelijk recente kolonisatie een ontwikkeling in deze richting in de hand werkt, doch dat deze in de moderne tijd door de technisch-economische ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande urbanisatie en het toenemen van de stedelijke invloed op het platteland, in hoge mate wordt bevorderd'. Met andere woorden: de ook in Europa in volle gang zijnde urbanisatie was een belangrijk element in de modernisering van de samenleving. Begin jaren vijftig bestond er ook op het Nederlandse platteland een hang naar stedelijke waarden en normen. Hofstee juichte die ontwikkeling niet zonder meer toe. In 1954 schreef hij het verschijnsel toe aan de verwarrende overgangsfase waarin het platteland zich bevond. De oude waarden en normen brokkelden af en de nieuwe waren nog niet uitgekristalliseerd: 'Men grijpt daarom naar hetgeen zich het eerst aanbiedt, nl. de stedelijke levensvormen, een neiging, die wordt versterkt door het nog steeds niet uitgegroeide minderwaardigheidsgevoel, dat de plattelandsbevolking t.o.v. de stad vertoont'.⁵²

Hofstees visie op de Amerikaanse ontwikkelingen is om twee redenen van belang. In de eerste plaats laat deze zien dat hij de Amerikaanse sociologie weliswaar adopteerde, maar niet klakkeloos kopieerde. In de loop van de jaren zestig stelde hij zich zelfs steeds kritischer op ten aanzien van het Amerikaanse 'model'. Zijn omhelzing van de Amerikaanse sociologie is nooit onvoorwaardelijk geweest, want van begin af aan zag hij één groot verschil tussen de Amerikaanse en Europese benadering.⁵³ De ruraal sociologen in de Verenigde Staten hoefden geen rekening te houden met cultuurverschillen. Hun

⁵¹ Archief Wageningen University and Researchcenter (WUR), No 1952, UDC (73) 308, 'E.W. Hofstee/Waarom is Amerika anders?'.
⁵² Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 291.

⁵³ Hofstee, 'Rural Sociology in Europe', 339.

benadering ging uit van de veronderstelling dat er een massamaatschappij bestond, dus één cultuur, waarin sociale kenmerken (klasse, inkomen, leeftijd, enzovoort) de culturele verschillen maakten. In de Europese cultuur speelden de ‘concrete sociale groepen’, die Amerikanen gelijkstelden aan folkloerachtige verschijningen als de Amish, wel een rol. Hier bestonden niet alleen grote verschillen tussen naties, maar ook tussen regio’s. Daarom moesten Europese ruraal sociologen cultuur (ook in haar historische context) meenemen. De Amerikanen beschouwden dit echter als het werkteerrein van de antropologie.

In de tweede plaats toont die visie aan dat Hofstee een duidelijke opvatting had over de relatie tussen stad en platteland. Nooij veronderstelde bij een analyse van de naoorlogse, plattelands moderniseringsmodellen dat de streekverbetering beschouwd moest worden als een poging van de stedelijke elite om het platteland te civiliseren.⁵⁴ Hofstee pleitte echter begin jaren vijftig juist voor het bevorderen van een nieuwe plattelandscultuur als de beste weg om de onderdompeling van het platteland in een stedelijk cultuurideaal te voorkomen. In zijn ogen zou een noodzakelijk geachte modernisering niet leiden tot een teloorgang van de plattelandscultuur. Hij bepleitte ook het voorop stellen van de eigenwaarde van het platteland bij de benadering van de bevolking door de beleidsmakers. In de verzuilde samenleving achtte hij het namelijk niet mogelijk dat de overheid zich diepgaand met de culturele vorming van de plattelandsbevolking zou bemoeien. Volgens hem zou het ‘sociaal-paedagogisch’ onjuist zijn, wanneer de overheid zou trachten de nieuwe samenleving een bepaald cultuurpatroon door middel van allerlei vormen van voorlichting te doen accepteren. Een dergelijk cultuurpatroon kon niet van buitenaf komen; het moest uit de bevolking zelf groeien.⁵⁵ Anderzijds vond hij dat de overheid wel de bevolking bewust moest maken van de aanwezigheid van een nieuw cultuurpatroon: ‘Hierin ligt de taak van de sociologische en sociaal-psychologische gevormden in dit proces. Hun taak is niet de nieuwe cultuurvormen voor de bevolking uit te denken, doch, in samenwerking met de geestelijke leiders van de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen, haar te helpen deze te zoeken’.⁵⁶ Op de rol van de socioloog wordt hierna nog teruggekomen. Hier kan wel geconstateerd worden dat de ‘sociaal-ingenieurs’ niet bij voorbaat een model voor ogen stond, waarin de bevolking zelf geen inspraak had. Zo er een maakbare boer bestond, zou die toch gecreëerd moeten worden met instemming van de boeren en hun (geestelijke) leiders.

Hofstee verklaarde in een retrospectief in 1962 dat hij voor de oorlog weinig weet had van de Amerikaanse sociologie en geen kennis had van de

⁵⁴ Nooij, ‘Modern and endogenous development’, 107-121.

⁵⁵ Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 296

⁵⁶ Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 297.

methodologische vernieuwing.⁵⁷ Beide tradities, de Europese met zijn theoretische en globaliserende standpunten en de praktisch gerichte Amerikaanse, kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog bijeen. De Amerikaanse 'rural sociology' had het voorlichtingswerk geïntegreerd in haar wetenschap en – daarin verschilde ze wezenlijk van de Europese traditie – uitgebreid met de 'home-economics'. Het primaire doel van de reis naar de Verenigde Staten was kennis te nemen van 'home economics', in Nederland aangeduid als landbouwhuishoudkunde. De studiereis moest de introductie van de landbouwhuishoudkunde als nieuwe discipline aan de Wageningse Landbouwhogeschool bevorderen. In die opzet slaagde men uiteindelijk, toen Willinge Prins-Visser in 1952 werd benoemd tot hoogleraar landbouwhuishoudkunde.⁵⁸ Als vervolg op deze reis organiseerde men ook nog reizen rond de thema's 'Voorlichting plattelandsvrouwen' en 'Rondom het Amerikaanse plattelandsgesin', met als doel de Amerikaanse technieken in Nederland te introduceren.⁵⁹

Hofstee is dus door zijn bezoek aan Amerika beïnvloed. Wat hij 'new sociology' noemde, had in de eerste plaats betrekking op de door de Amerikanen gehanteerde onderzoekstechnieken, vooral het gebruik van statistische methoden en de voorlichtings- en communicatietechnieken. De belangstelling voor de landbouwvoorlichting in Nederland nam bij de Wageningers in het begin van de jaren vijftig toe.⁶⁰ Hofstee heeft zijn studenten gestimuleerd om van de vernieuwende Amerikaanse technieken gebruik te maken. Dat de Amerikaanse sociologie sterk beïnvloed was door het functionalisme, door velen beschouwd als een richting die er vooral op gericht was het individu aan te passen aan de eisen van de samenleving, viel aanvankelijk buiten zijn blikveld.⁶¹

C. Willinge Prins-Visser werd in 1952 benoemd tot hoogleraar Landbouwhuishoudkunde.

⁵⁷ Hofstee, 'Rural Sociology', 331.

⁵⁸ Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 275-290; Van 't Klooster-van Wingerden en De Wit-Sauter, 'Geschiedenis van de studierichting huishoudwetenschappen', 267-278; Van der Burg, 'Geen tweede boer', 298-300.

⁵⁹ Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 291-309; 'Lezing van mej. E. Mesdag over Amerika en onderwijs aldaar', 14-17.

⁶⁰ Wat onder andere bleek uit het feit dat één van zijn studenten, namelijk A.W. van den Ban, een scriptie schreef over de vraag wie de RLVD bereikte. In verkorte vorm gepubliceerd: Van den Ban, 'Wie worden door de landbouwvoorlichtingdienst bereikt?', 317-327.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Goddijn, *Het functionalisme in de sociologie*.

Sociologie en landbouwvoorlichting

De verschillende invloeden die Hofstee onderging, kwamen begin jaren vijftig samen. Zijn opvatting over de betekenis van sociologische verklaringsmodellen, de invloed van de 'rural sociology' en het door hem ontwikkelde begrippenapparaat leidden tot een visie op een sociologisch onderbouwde landbouwvoorlichtingsmethode. In 1953 publiceerde hij *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*. De tekst was de weerslag van een lezing die hij in november had gehouden voor een bijeenkomst van rijkslandbouwconsulenten. Ze bevatte geen onderzoeksprogramma, maar verkondigde wel de inhoudelijke voorwaarden voor de onderzoeksprojecten die de Wageningse School in de jaren daarna ter hand nam. De lezing verraadde ook met welke intenties het ministerie van Landbouw en de Wageningse onderzoekers in de voorbeeldorpen Kerkhoven (Noord-Brabant) en Rottevalle (Friesland), een voorlichtingsexperiment dat in datzelfde jaar startte, te werk gingen. Bovendien is de publicatie van de lezing - achteraf bezien - ook van groot belang geweest voor het latere streekverbeteringsprogramma. Redenen om er hier uitgebreid bij stil te staan.

Hofstee opende zijn betoog met de stelling dat economisch handelen ook sociaal handelen impliceerde. Het waren niet altijd zuiver economische redenen die het economische gedrag bepaalden. Twee factoren stuurden het menselijke gedrag, namelijk de menselijke persoonlijkheid en het milieu. Erfelijke factoren waren echter van ondergeschikt belang: 'Het is dus b.v. zeer de vraag of men ook maar iets verder komt, wanneer men ter verklaring van het verschil in het peil van de landbouw in twee gebieden zou verwijzen naar mogelijke verschillen in de erfelijke aanleg van de bevolking'.⁶² De invloeden van het milieu verdeelde Hofstee in geografische en sociologische, waarbij de eerste voor de landbouw van evident belang was. Het geografische milieu leidde echter niet tot een specifiek volks- of streekkarakter. De mens moest primair in zijn sociale handelen begrepen worden en op grond daarvan concludeerde hij 'dat bepaalde wijzigingen in cultuur en sociale groepsvorming en persoonlijkheid van de boer in verband met de ontwikkeling van het economische leven wenselijk zou zijn, deze wijzigingen op zich zelf nog niet rechtvaardigt. Er kunnen immers belangen van andere aard zijn, die een dergelijke wijziging ongewenst maken'.⁶³ Dit voorbehoud keerde in het werk van de Wageningers telkens terug, maar de bepleite terughoudendheid in het teweegbrengen van een veranderingsproces stond op gespannen voet met hun stelligheid dat modernisering een noodzaak was.

Hofstee veronderstelde dat er een 'cultural lag' bestond tussen de snelle technische, veelal wetenschappelijk onderbouwde veranderingen en de lang-

⁶² Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 8.

⁶³ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 13.

zamer verlopende sociaal-culturele aanpassingen. De term ‘cultural lag’ is begin jaren twintig door de Amerikaanse socioloog W.F. Ogburn geïntroduceerd en verwees naar het achterblijven van de ontwikkeling van opvattingen, denkbeelden en normen bij gewijzigde technisch-economische verhoudingen. In de jaren vijftig is de definitie van het begrip verbreed en duidde het op de ongelijke ontwikkeling van cultuurelementen die tot sociale spanning kon leiden. In Hofstees optiek scheidde de ‘cultural lag’ de traditionele sociale wereld en de moderne technische samenleving. Ook dit is een aanwijzing dat Nooij's concept ‘civilisatie door een urbane elite’ niet terug te vinden is in de denkwijze van Hofstee. Het was namelijk niet de urbane elite die de moderne wereld vorm gaf, maar de vernieuwende techniek.

Hofstee goot de ‘cultural lag’-theorie in een achttal hypotheses over het sociologisch handelen van de boer.⁶⁴ Alle acht worden hierna besproken, omdat ze een goed inzicht verschaffen in de vooronderstellingen die onderzoekers, beleidsmakers en uitvoerders bij de streekverbeteringen hanteerden. Hofstees eerste hypothese luidde dat het primaat van het economische handelen een niet bewezen vooronderstelling was. Bij bepaalde groepen, in het bijzonder kleine boeren, ontbrak namelijk het idee, dat een hoger inkomen het meest nastrevenswaardige ideaal was. Vandaar dat de RLVD vaak geen contact met hen kon krijgen: ‘Wil men deze mensen belangstelling bijbrengen voor het werk van de voorlichting en voor pogingen ter verbetering van hun economische positie in het algemeen, dan zal men hun – als men dit juist en verantwoord acht – eerst de overtuiging moeten geven, dat hun bestaan niet redelijk is’.⁶⁵ Daarmee was niet alleen één van de belangrijkste rollen van de voorlichting geponeerd, maar ook de betekenis van de sociologie als wetenschap. Ze had namelijk een zelfstandige rol naast de economische wetenschap.

In de tweede plaats refereerde Hofstee aan zijn concept van bedrijfsstijl en de daarmee samenhangende sociaal-culturele consequenties. De boer leefde in de dorpsgemeenschap naar de waarden en normen van die gemeenschap, wat zijn economisch handelen mede bepaalde: ‘Er bestaat in ieder gebied in meerdere of mindere mate een bedrijfsstijl, een wijze van bedrijfsvoering, die door de groep als geheel als juist wordt beschouwd en die door haar normatieve karakter voor de afzonderlijke boer een min of meer sociaal dwingend opgelegd gedragspatroon wordt’.⁶⁶ Een sterke groepsdwang was bijvoorbeeld in sommige dorpen in de Betuwe duidelijk herkenbaar. Ook waar twee bedrijfsstijlen naast elkaar fungeerden (bijvoorbeeld grote en kleine boeren) was er vaak sprake van een dominerende bedrijfsstijl (grote boeren). Kleine boeren konden daardoor hun eigen stijl onvoldoende ontwikkelen. Hofstee

⁶⁴ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouvoorlichting*, 14-22.

⁶⁵ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouvoorlichting*, 15.

⁶⁶ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouvoorlichting*, 15.

pleitte er dan ook voor de groepsbanden te doorbreken. Bovendien vond hij dat bij ruilverkavelingen en landkolonisatie boerderijen van gelijke grootte moesten worden gecreëerd, wat in de IJsselmeerpolders al gebeurde. In enkele van de nieuwe polders bestonden boerderijen met 12, 24 of 36 hectare grond, waardoor als het ware drie klassen van boeren werden gecreëerd. De wijze waarop de Landbouwvoorlichtingsdienst het fenomeen groepsdwang gebruikte, was dubbelzinnig. Enerzijds kon de dienst Hofstees redenering wel volgen en zagen de voorlichters het belang in van een differentiatie van bedrijfsstijlen. Anderzijds bood de groepsdwang in de dagelijkse praktijk van de voorlichting ook voordelen, omdat ze bruikbaar was als middel om vernieuwingen door te voeren. Vooral tijdens groepsbijeenkomsten van boeren konden achterblijvers over de streep worden gehaald als bleek dat de rest van de gemeenschap vóór vernieuwing was. De dienst prees de methodiek daarom ook aan in zijn handboeken.

Per streek kon, volgens Hofstees derde hypothese, de wijze van landbouw verschillend gewaardeerd worden. Ook dit uitte zich in de bedrijfsstijl, want opvattingen over hoe landbouw bedreven diende te worden, waren soms zeer sterk op traditie gebaseerd. Traditionalisme verhinderde vaak een 'goede bedrijfsvoering'. De voorlichting die vooral op vernieuwing was gericht, had vaak grote moeite door te dringen tot de ouderwets ingestelde boeren. Hofstee noemde als voorbeeld Betuwse boeren die gehecht waren aan marktbezoek. Dit stamde uit de tijd dat de paardenhandel en -fokkerij een belangrijke rol speelde. In de moderne tijd waren er betere kanalen om handel te drijven of de in- en verkopen te doen. De voorlichtingsdienst moest, zo benadrukte Hofstee, meer rekening houden met de lokale, traditionele denkwijze van boeren.

Op traditie berustte ook het sterke vaderlijke gezag in de boerenwereld. De boer was niet alleen hoofd van het gezin, maar ook hoofd van het bedrijf en in dat opzicht leermeester van zijn zoon. Door verschuivingen in de samenleving, bijvoorbeeld door het veranderende onderwijs, taande dat gezag. Gezagsconflicten kwamen steeds vaker voor. De voorlichtingsdienst ging er in veel gevallen vanuit dat via de zoon invloed kon worden uitgeoefend op de bedrijfsvoering van de ouderlijke boerderij. In werkelijkheid was dat vaak niet effectief. Ook ouderen moesten daarom voorgelicht worden. In deze vierde hypothese zat de suggestie dat voorlichters niet alleen de (jonge) boer, maar het hele boerengezin moesten benaderen.

Hofstee ging in zijn vijfde punt in op de houding van boeren ten aanzien van kredietverlening. Vooral in de zandstreken bestond er een sterke weerstand tegen het opnemen van krediet bij banken. De tegenzin stamde uit de tijd dat boeren zelfvoorzienend waren en konden volstaan met leningen bij familie. Zij beschouwden leningen als een teken dat het slecht ging met het

bedrijf, want ogenschijnlijk was er onvoldoende geld om voedsel te kunnen kopen. Nu de kleine boer volledig in de markt- en geldeconomie ingeschakeld was, leek het afwijzen van bankleningen contraproductief. Lenen moest niet langer worden gezien als consumptief, maar als investeringskrediet. Er diende op dit punt een mentaliteitsverandering plaats te vinden. In de streekverbeteringsgebieden werd veel aandacht besteed aan de regulering van geldstromen binnen de bedrijven en gezinnen. Daarbij kwamen ook bankleningen aan de orde.

Hofstees zesde stelling behandelde de invloed van standverschillen. Die leidde ertoe dat elke boerenstand zijn eigen sociale kring creëerde. De voorlichting neigde er echter toe alle boeren in een streek over één kam te scheren, waardoor ze vaak slechts de belangstelling van de grote boeren trok. Het was van belang de verschillende groepen afzonderlijk te benaderen, bijvoorbeeld via praatavonden. Over het algemeen, zo bleek ook uit latere

Modernisering vereiste dat boeren minder wantrouwend tegenover banklening zouden staan.

onderzoeken, bereikte de RLVD de vooruitstrevende en veranderingsgezinde – en dat waren vaak de grotere – boeren makkelijker dan de kleine boeren. Echter vooral in deze laatste groep zaten de boeren die verouderde productietechnieken gebruikten.

Hofstee beschouwde de opvolging op de boerenbedrijven als een probleem. Zijn zevende hypothese veronderstelde dat er in veel streken een te groot aantal jonge boeren was. Veel jongeren moesten na de lagere school mee gaan werken in het bedrijf. Daarmee werd de kinderen ‘onrecht’ aangedaan, immers voor velen van hen was geen toekomst in de landbouw weggelegd. Hofstee doelde hier vooral op de zandgronden, waar het honderd jaar eerder nog mogelijk was geweest alle boerenzoons op een boerderij te plaatsen, maar door de demografische ontwikkelingen, dat wil zeggen het grotere geboorteoverschot, behoorde dat tot het verleden. De bevolking op de zandgronden scheen zich daarvan niet bewust en volhardde in haar traditionele cultuurpatroon. Het probleem versterkte zich doordat jonge boeren op steeds latere leeftijd zelfstandig werden. In 1875 was de levensverwachting van een twintigjarige 60 jaar, anno 1953 was dat gestegen naar 74 jaar. De gemiddelde leeftijd waarop een boerenzoon zelfstandig werd verschoof van 30 naar 35 jaar, omdat de vader het bedrijf langer bleef beheren. De levensloop in boerenhuishoudens veranderde daardoor. Dit had wederom een vertragend effect

op de vernieuwing in de landbouw en de invloed van voorlichting. Hofstee droeg als mogelijke oplossing aan om niet de oudste, maar één van de jongere zoons te laten opvolgen. Dit zou de levensloop van bedrijf en gezin weer in balans brengen. Overigens begreep hij dat dit zou stuiten op de traditionele gedachte dat de oudste zoon de meeste rechten in opvolgingskwesities bezat.

Tot slot wees Hofstee erop dat elke gemeenschap haar leidersfiguren kende. *Local leaders* werden ze in de vakliteratuur genoemd. Vaak waren het informele leiders, die soms ook formele posities – bijvoorbeeld als voorman van een standsorganisatie – bezetten. Wanneer de voorlichters erin slaagden deze lokale leiders te beïnvloeden, volgde de rest van de gemeenschap meestal automatisch. Het zou echter een misvatting zijn te denken dat elk dorp maar één leider kende. De boerengemeenschap kon om allerlei redenen (standverschillen, familievets enzovoort) in verschillende groepen uiteenvallen. Ze bezat vaak veel minder homogeniteit dan werd verondersteld en daarmee moest de RLVD rekening houden. In de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven ontdekte de dienst dat niet op voorhand zichtbaar was wie binnen een bepaalde gemeenschap tot de lokale leiders behoorde. Wie dat waren kon bovendien per streek verschillen. In het ene dorp vond een succesvolle jonge boer veel navolging, in het andere dorp diende de machtigste boer als voorbeeld, en in het derde dorp kon om politieke redenen een behoudende boer als lokaal leidersfiguur optreden. In de streekverbeteringen was het voor de overheid hoe dan ook van belang om zich via haar voorlichtingsdiensten te verbinden met de lokale boerenleiders die het meest veranderingsgezind waren. Later zou die opvatting genuanceerd worden, omdat in sommige plaatsen de werkelijke vernieuwers te vooruitstrevend bleken te zijn om ook de rol van leider op zich te nemen.

Hofstee bracht in zijn rede dus de volgende thema's ter sprake: economische achterstand, bedrijfsstijl, traditionalisme, vaderlijk gezag, bankkredieten, gedifferentieerde boerenstand, opvolgingskwesitie en lokaal leiderschap. Vrijwel al deze onderwerpen keerden in de jaren daarna terug in het werk van Hofstees onderzoeksafdeling. Zijn medewerkers zochten naar de cultuurelementen (waaronder de genoemde thema's en daarbij behorende opvattingen) die relevant waren voor de overgang van een traditioneel naar een modern cultuurpatroon. Hofstee concludeerde in zijn lezing dat het antwoord op de vraag of iemand al dan niet een goede boer was, niet alleen kon worden bepaald door een enkele geïsoleerde factor, zoals deelname aan onderwijs, lidmaatschap van standsorganisaties enzovoort. De moderne vooruitstrevende boer was in zijn ogen een ander cultuurtype, een man met een andere culturele achtergrond dan de 'achterlijke' boer. Bij de ontwikkeling tot moderne boer en moderne mens speelden vrouw en gezin een belangrijke rol. Daarom was de vorming van de boerin net zo belangrijk als die van de boer.

De Wageningse School

In 1957 publiceerde Hofstee *Rural life and rural welfare in the Netherlands*.⁶⁷ Het boek was geschreven in opdracht van het ministerie van Landbouw ten behoeve van het Nederlandse Food and Agricultural Organization- comité en schetste voor de buitenwereld de toestand van de Nederlandse landbouw. Het geeft een overzicht van de sociale en economische determinanten in de landbouw en behandelt de plattelandswelvaart in termen van gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid en sociale integratie. Het gebruikte fotomateriaal wekt de indruk van een zeer welvarend platteland en is daardoor tamelijk tegenstrijdig met de verhalen over achterlijkheid die ook in de Nederlandse landbouw zou voorkomen. Het boek heeft iets van een epos over de Nederlandse landbouw in de jaren vijftig. Het wetenschappelijke oordeel was tamelijk kritisch. ‘Strikt genomen ontbreekt aan het tweede deel van dit werk de wetenschappelijke fundering geheel en al’, werd in de *Sociologische Gids* geconstateerd.⁶⁸ De recensent raadde Hofstee aan om naar Amerikaans voorbeeld attitudeonderzoek toe te passen, omdat het geponeerde probleem een sociaal-psychologisch onderzoek naar de instelling van de plattelandsbevolking vereiste. Feitelijk waren zijn medewerkers echter toen al bezig dat soort onderzoek op te zetten en uit te voeren.

Het ‘onderzoeksprogramma’ van de Wageningse School startte in hetzelfde jaar als Hofstees rede voor de rijkslandbouwconsulenten. Hofstee putte voor zijn boek *Rural Welfare* ook gegevens uit de lopende onderzoeken. In het voorjaar van 1953 begon E. Abma met een onderzoek naar het lidmaatschap van coöperatieve boerenorganisaties in Gelderland, dat spoedig werd uitgebreid naar de rest van Nederland. In de winter van 1953–1954 werd het onderzoek voortgezet in de vorm van een enquête onder zo’n 3100 boeren in meer dan 20 verschillende gemeenten. Niet lang daarna startte B. Benvenuti een onderzoek in Winterswijk, waarin de vraag naar het doordringen van het moderne stedelijke cultuurpatroon op het platteland centraal stond. Daartoe werden door een twintigtal studenten van de Wageningse Landbouwhogeschool onder 520 agrariërs – circa éénderde van de Winterwijkse boerenpopulatie – interviews afgenomen. Het onderzoek mondde in 1961 uit in het proefschrift *Farming in cultural change*. Daarnaast kon Hofstee steunen op de ervaringen met een voorlichtingsprogramma in de dorpen Rottevalle en Kerkhoven, dat achteraf beschouwd kan worden als een directe voorloper van het streekverbeteringsprogramma. Ook Van den Ban was al vanaf de eerste helft van de jaren vijftig bezig met onderzoek naar de landbouwvoorlichting. R. Bergsma kreeg rond 1957 van de Commissie Welzijn ten Plattelande, ingesteld door het ministerie van Landbouw om de huishoudelijke en

⁶⁷ Hofstee, *Rural life and rural welfare in the Netherlands*.

⁶⁸ Hofstee, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*.

agrarisch-sociale voorlichting richting te geven, de opdracht om in de streekverbetering ‘Dantumadeel’ een fundamenteel onderzoek te doen. En ook andere medewerkers ondernamen pogingen om de vooruitstrevende boer in zijn modern(-dynamische) cultuurpatroon te begrijpen.

Hofstee wilde binnen zijn afdeling slechts *fundamenteel* onderzoek doen. Hij benadrukte telkens dat er voor *routinematig* onderzoek (het gebruik van gestandaardiseerde technieken voor herhaald onderzoek) geen plaats was. Dit onderzoek moest door het LEI verricht worden in de vorm van economisch-sociografische, later sociaal-economische, studies; het adviseerde op deze wijze de politiek. Hofstee vond dat zijn medewerkers zich vooral dienden te richten op niet eerder onderzochte problemen. Bestudering van oude problemen achtte hij alleen zinvol wanneer die vanuit een nieuwe invalshoek werden benaderd. Het onderzoek moest zich toeleggen op de ontwikkeling van nieuwe methodieken en, in algemene zin, op bijdragen die de sociologie als wetenschap verder hielpen.⁶⁹ Hij maakte ook een onderscheid tussen *theoretisch* en *toegepast* onderzoek. Theoretisch onderzoek viel dan samen met het hiervoor geschetste fundamentele onderzoek, toegepast onderzoek echter betrof die onderzoeken zoals die voor de landbouwvoorlichting werden gemaakt. Binnen het wetenschappelijk-ideologisch niveau waren er dus drie convergerende en deels autonome onderzoeksrichtingen: fundamenteel, routinematig en toegepast onderzoek.

De toegepaste sociologie laat zich gemakkelijk in een tijdsproces of in een fasering vangen, want het gaat hier immers om de wisselwerking tussen praktijk en theorie. Bij de ontwikkeling van het fundamenteel onderzoek is dit minder eenvoudig. Vele noties die al langer bestaan hebben, komen pas na verloop van tijd op papier, waardoor het vaak lijkt of de theorie veel later ontstaan is dan in werkelijkheid. Voor het modern-dynamische cultuurpatroon geldt dat in bijzondere mate, zeker ook omdat het begrip eigenlijk pas algemeen bekend werd, toen Hofstee het in 1962 toepaste op de demografische ontwikkelingen in Nederland.⁷⁰ Hofstees medewerker G.A. Kooy stelde in een retrospectief echter terecht: ‘In zijn “modern cultuurpatroon”-conceptie was Hofstee overigens niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de demograaf. De conceptie verwijst ook en vooral naar de agrarische socioloog Hofstee’.⁷¹ Hofstee was echter ook soms zeer goed in staat om beide invalshoeken te combineren. Zo publiceerde hij in 1948 een artikel over ‘De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking’, waarin het probleem van de kleine boeren op de zandgronden werd aangekaart. Hofstee trok de verrassende conclusie dat op de zandgronden de bevolkingsdruk na

⁶⁹ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speunwerk*, 21.

⁷⁰ Den Hollander (red.), *Drift en koers*.

⁷¹ Kooy, ‘Een kwart eeuw’, 27.

1900 toenam doordat boerengezinnen hun bedrijven splitsten.⁷² De boer werd zich pas bewust van zijn economische achterstand, toen de ‘buitenwereld’ in het dorp doordrong en de stad het vergelijkingsobject werd. Hij zag dat de arbeider zijn groeiend inkomen niet gebruikte om zijn gezin uit te breiden, maar om zijn welvaart te verbeteren. De boer, die de arbeider altijd als zijn mindere had gezien, dreigde in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in zijn sociale positie te worden voorbijgestreefd. Hofstee gebruikte hier dus een historisch-demografische analyse om het vraagstuk van de kleine boeren, dat mede ten grondslag lag aan de ontwikkeling van het streekverbeteringsprogramma, te analyseren.

De basisnoties over de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon waren al begin jaren vijftig gevormd, in het bijzonder was het onderscheid tussen traditionele en vooruitstrevende boer toen al een belangrijk analytisch instrument, zoals onder andere te zien aan onderzoeken van Abma, Van den Ban en Wichers. Ook het begrip cultuurpatroon dook regelmatig op en kreeg na het verschijnen van Redfields *Peasant society and culture* een extra dimensie. De onderzoekers van Hofstees afdeling hebben het uitgebreid besproken. Kooy constateerde in een herdenkingsbundel over de afdeling dat er in Wageningen, naast de diversificatie van onderwerpen, een trend bestond naar sociologisering van het onderzoek.⁷³ De oorspronkelijk sociografische opzet waarin de bevolking binnen een bepaalde gemeenschap (dorp of streek) centraal stond, evolueerde naar studies die meer generaliseerden over sociale categorieën. Het werk van Hofstee en zijn afdeling was daardoor niet alleen empirisch georiënteerd. Kooy plaatste de Wageningse school tevens in die van de historische theorievorming.⁷⁴ Zeker is dat de Wageningers een historische dimensie aan hun onderzoek probeerden te geven, wat overigens min of meer inherent was aan hun concept ‘traditioneel versus modern’.

De Wageningers waren niet de enigen die sociologisch onderzoek verrichtten in de agrarische wereld. Ook anderen deden soms dergelijk onderzoek, zoals onderzoekers in de verzuilde sociologische onderzoeksinstituten: het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (1945), het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1946) en het Gereformeerd Sociologisch Instituut (1954). Het hiervoor al genoemde ISONEVO werd soms beschouwd als een ‘neutrale organisatie’. Daarnaast waren er ook de universitaire sociologische instituten die na 1945 als paddestoelen uit de grond schoten. In veel gevallen deden zij toegepast onderzoek, maar een enkele keer verscheen er ook een fundamentele studie. Soms week die erg af van de in Wageningen gevolgde lijn. De Utrechtse socioloog H.A. Sillevius schreef bijvoorbeeld een monografie over de boerenbevolking van de Noordwest-Veluwe.

⁷² Hofstee, ‘De ontwikkeling van de sociale positie’, 36.

⁷³ Kooy, ‘Een kwart eeuw’, 26.

⁷⁴ Kooy, ‘Een kwart eeuw’, 32.

Hij kwam tot heel andere conclusies dan de Wageningers. Sillevius maakte in zijn onderzoek gebruik van de fenomenologische methode, dat wil zeggen dat hij de boeren en hun gemeenschap probeerde te begrijpen vanuit hun eigen ervaringen en intenties, dus ontdaan van allerlei wetenschappelijke vooronderstellingen. Zijn methodiek was gebaseerd op F.J.J. Buytendijks 'theorie der menselijke houding en beweging'. Sillevius onderzocht aan de hand van klederdracht, de handdruk en de gezichtsuitdrukking de sociaal-typologie van de boeren. Hij kwam onder andere tot de conclusie dat sociale planning onjuist was. Hij achtte die een miskennen van de ander en zijn of haar leef- en gedachtewereld: 'De 'planner' neemt de mensen, naar wie zijn interesse en bedoelingen uitgaan, bij iets [sic/schr.] van hen. Zo worden de boeren van de N.W. Veluwe genomen bij hun achtergebleven boer-zijn, in landbouweconomische en -technische zin. Men kan hen niet bij hun gelovigheid nemen, niet bij hun zelfreserve. Kortom niet bij hun voor hen karakteristieke menselijkheid'.⁷⁵ Sillevius volgde een heel specifieke opvatting binnen de sociologie die stelde dat de gemeenschap slechts van binnenuit begrepen kon worden. Het werk heeft geen invloed gehad, maar het wordt hier aangehaald om te laten zien dat de door Hofstee c.s. gevolgde methode ook in academische kringen niet door iedereen werd overgenomen.

In 1960 schreef Hofstee het rapport *Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek*. De beschouwing was aanvankelijk vooral voor intern gebruik bedoeld, maar werd op aandringen van mensen rondom hem uiteindelijk ook in de reeks 'Bulletin van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool' gepubliceerd. Zij waren van mening dat deze publicatie ertoe zou kunnen bijdragen het beeld te verhelderen van het agrarisch sociologisch onderzoek als onderdeel van het totale onderzoek ten behoeve van platteland en landbouw enerzijds en als sector van het sociologisch onderzoek in het algemeen anderzijds.⁷⁶ De beschouwing gaf ook de stand van zaken weer in het onderzoek van de Wageningse School. Opvallend is dat Hofstee hier voor het eerst – althans voorzo-
ver na te gaan – het woord dynamisch toevoegde aan zijn begrip modern cultuurpatroon. Bovendien sprak hij niet enkel meer over sociologisch onderzoek maar ook over sociaal-psychologisch onderzoek. Hofstee somde in zijn verhaal zeven werkgebieden van landbouwwetenschappers op waar kennis van de sociologie van het platteland onmisbaar was. Hij noemde onderzoek naar cultuurpatronen en communicatieprocessen, sociale veranderingen, selectie bij migratie, ruimtelijke elementen in sociale verhoudingen, landbouwhuishoudkunde oftewel het gezin, verenigingen en het probleem van

---

⁷⁵ Sillevius, *De boer en zijn wereld*.

⁷⁶ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk*, 3.

de boer als minderheid.⁷⁷ Uit het navolgende zal blijken dat binnen de Wageningse school het accent in de onderzoeken verschoof. Hofstee had aanvankelijk zijn onderzoeksprogramma vanuit een sociografische traditie doorzocht. De sociologische benadering, met sterke invloeden van de moderne Amerikaanse sociologie, kwam bij zijn medewerkers centraler te staan. Dit betekende dat niet langer de dorpsgemeenschap de kern van het onderzoek was, maar de individuele boer en zijn gezin.

A.J. Wichers' cultuurcomplexen

Het eerste onderzoek dat in Wageningen verscheen over de betekenis van het moderne cultuurpatroon was dat van E. Abma. Onder zijn leiding had in de periode 1953-1954 een uitgebreide enquête plaatsgevonden onder meer dan drieduizend grondgebruikers in 24 Nederlandse gemeenten. Abma was vooral geïnteresseerd in de organisatiegraad van boeren.⁷⁸ Hij veronderstelde dat al dan niet georganiseerd zijn, een van de vele aspecten van het 'cultuurcomplex' was.⁷⁹ Abma onderzocht slechts een klein onderdeel van het 'moderne boer zijn', namelijk de organisatiegraad. A.J. Wichers' onderzoek reikte in dat opzicht verder. Hij publiceerde in 1956 een onderzoek naar de tuinbouwers te Beesd. Wichers was één van de twee onderzoekers die door het ministerie van Landbouw waren gedetacheerd bij Hofstees Wageningse afdeling om onderzoek te doen naar de 'sociale invloeden, die zich op de bedrijfsvoering van boer en tuinder doen gelden en van de mogelijke wegen, waarlangs een verantwoord elimineren van het eventuele remmende effect van dergelijke invloeden zou zijn te bereiken'.⁸⁰ In Beesd bevond zich een aantal, meest kleinere bloemisterijen en groenteteeltbedrijven, die de indruk wekten met weinig bekwaamheid en een zekere slordigheid te worden geleid. Wichers wilde onderzoek doen naar de oorzaken daarvan. Het onderzoek was opgezet in het verlengde van Hofstees gedachten over de sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting en wilde aan tonen dat ook sociale en sociaal-psychologische elementen een rol speelden bij de inrichting van de tuinbouwbedrijven. Men kan deze studie zien als een eerste stap om het traditionele en moderne cultuurpatroon tegenover elkaar te zetten, hoewel beide begrippen op dat moment nog niet gangbaar waren. Wichers hanteerde in plaats daarvan de term cultuurcomplexen. Zijn classificatie van de boerenwereld in traditioneel versus modern was enerzijds gebaseerd op de noties die binnen de Wageningse afdeling tot dan toe waren ontwikkeld, en fungeerde anderzijds als leidraad en voorbeeld voor de onderzoekers na hem. Hij ontwierp een uitgebreide matrix van verschillende cultuurcomplexen.

⁷⁷ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk*, 6-18 en 23.

⁷⁸ Abma, *Boer en coöperatie in Nederland. Deel 1*.

⁷⁹ Abma, *Boer en standsorganisaties*, 22.

⁸⁰ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, voorwoord van E.W. Hofstee.

Deze gaf een goed inzicht in de wijze waarop de Wageningers begin jaren vijftig de boerenwereld verdeelden in traditioneel en modern. Daarom wordt

Het cultuurcomplex van de traditionele boer en landarbeider werd gekenmerkt door gezinsbedrijf en armoede volgens de Wageningse sociologen.

er hier wat langer bij stilgestaan.⁸¹ overeenstemmen met de werkelijkheid (er functioneel in zijn om) de structuur te handhaven, dan wel aan te passen. Soms raakten normen echter verouderd en vertegenwoordigden zij samen met het structuurbeeld nog slechts een historische werkelijkheid. In het model lag besloten dat toetsing van de mate waarin een boer zich had aangepast aan de moderne tijd op grond van twee criteria kon worden gedaan. In de eerste plaats door het bepalen van zijn houding (mentaliteit) ten aanzien van modernisering en in de tweede plaats door het onderzoeken van zijn gedragspatroon. Bij dit laatste valt te denken aan de mate waarin de boer bijvoorbeeld moderne landbouwtechnieken daadwerkelijk gebruikte. De Wageningers vermengden mentaliteitsonderzoek en gedragspatroononderzoek aanvankelijk tamelijk onproblematisch.

Wichers maakte een onderscheid tussen een drietal voorstellingswerelden of referentiekaders van boeren. De traditionele kleine boer en landarbeider vormden de eerste groep. Hierin paste de kleine bloemist en tuinder: 'In dit referentiekader nemen gezinsbedrijf en armoede wel de meest dominante plaatsen in. Keuterbedrijf en armoede zijn hier de centra van twee uitgebreide "cultuurcomplexen", die elkaar aanvullen'.⁸² Tot het cultuurcomplex van het gezinsbedrijf behoorden gedragspatronen als het aanhouden van bouwland of vee en het beschouwen van de tuinbouw als aanvulling in plaats van hoofd-

⁸¹ Zie bijlage B.

⁸² Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 29-31.

bedrijf. Met andere woorden: de status van tuinbouwer was laag en daarom streefde hij ernaar boer te worden. Wichers noemde verder de traditionele opvatting dat elke uitgave verlies zou zijn, waardoor boeren veel te weinig geld aan technische innovatie besteedden. Ook het gebrek aan besef van het bestaan van een arbeidseconomie, dat wil zeggen een rationele inzet van de beschikbare arbeidskrachten, achtte hij kenmerkend voor het cultuurcomplex van het gezinsbedrijf. Feitelijk stelde hij niet het gezinsbedrijf ter discussie, maar de door dit bedrijfstype gevolgde strategie die hij inbedde in een cultuurcomplex. Want ook het cultuurcomplex van de armoede kon gerelateerd worden aan de strategiekeuze. Als kenmerk van dit laatste complex noemde hij de gewoonte nooit iets weg te willen doen en alles steeds te hergebruiken. De handel in tweedehands goederen was daarmee nauw verbonden. Er bestond de neiging kleine onmiddellijke voordeeltjes na te jagen, ongeacht de effecten op de lange termijn. Kortom: het koesteren van een ‘materialisme op korte termijn’. De twee beschreven complexen (gezinsbedrijf en armoede) hingen in Wichers’ ogen zo nauw samen dat ook wel van één complex kon worden gesproken, namelijk het ‘cultuurcomplex van het keutergezinsbedrijf uit de negentiende eeuw’. Aan dit complex was een minderwaardigheidsgevoel verbonden, dat de bevolking cultiveerde ‘als doelmatige aanpassing aan de bestaande toestand’. Vakbekwaamheid werd binnen dit complex bepaald door traditie, niet door educatie en intelligentie. Wichers parafraseerde een onderwijzer uit de omgeving van Beesd die de invloed van de boer op zijn zoon treffend verwoordde: ‘Je denkt, dat je ze wat geleerd hebt, maar als je later bij ze gaat kijken, dan doen ze net als de oude’.⁸³ Dit cultuurcomplex stemde overeen met dat wat in streekverbeteringen werd aangeduid als ‘de wereld van de kleine boeren’.

Het tweede referentiekader was gerelateerd aan de traditionele grote boeren uit de negentiende eeuw. De grotere bloemisten in Beesd refereerden aan het daarbijbehorende cultuurcomplex. Voor hen hield de wereld niet op bij de dorpsgrenzen, maar ze waren evenmin in staat die anders te zien dan als een conglomeraat van gelijke delen (lees: dorpen). Provincialisme en een kopie van de levensstijl van de oude landadel overheersten. Aan echte modernisering waren zij niet toegekomen, maar door een betere kapitaalpositie en een wat ruimere blik dan de groep van het eerstgenoemde referentiekader hadden zij minder achterstand. Echter ook hier gold het gevolgde onderwijs niet als maatstaf voor bekwaamheid. In streekverbeteringen kwamen voorlichters hen vooral tegen onder de middelgrote boeren.

Het derde, moderne referentiekader, liet zich volgens Wichers slechts moeilijk beschrijven, omdat het in wording was en voortdurend in beweging. Hooguit in de IJsselmeerpolders en op sommige plekken in de kuststreken

---

⁸³ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 33.

trof men dit referentiekader aan. Sommigen onder de jonge, kleine groentelers neigden enigszins naar het moderne patroon. Bij Wichers' ideaaltypische voorstelling van dit referentiekader behoorden een vrij grote gelijkwaardigheid, democratische gezindheid, zekerheid in optreden, geen veroordeling van innovaties, gebruik van deskundigen en individualisme. De oude referentiekaders moesten wijken voor de moderne. Wichers maakte daarbij een onderscheid tussen min of meer bewust ingrijpen van buitenaf – onderwijs, voorlichting in brede zin (dus niet enkel technisch), militaire dienst (van de boerenzons) en inzet van massamedia – en spontane wijzigingen zoals het verdwijnen van een fysiek en sociaal isolement als gevolg van verbetering van gronden en infrastructuur en het verdwijnen van de oude elite.

In Wichers' studie valt in de eerste plaats op dat hij niet refereert aan bestaande theorieën en ook een methodologische verantwoording achterwege laat. Her en der sijpelt een functionalistisch aandoende redenering en verklaring door, maar deze worden dan in termen van doel(matigheid) schematisch opgevoerd. Op grond van zijn gegevensverzameling (de door hem zelf gemaakte sociaal-economische schets van de toestand in Beesd, interviews, enquêtes en informatie van derden) maakte hij een ideaaltypische indeling, waarin de onderzochte groepen werden gecategoriseerd. Deze ideaaltypen werden vervolgens weer aangehaald als verklaringsgrond: 'Het traditionele referentiekader van kleine boer en landarbeider vormt een verklaring voor allerlei opvallende verschijnselen bij de kleine bloemisten'.⁸⁴ Theorie en feiten verwezen zo naar elkaar en zichzelf. Methodologisch ontstond er een cirkelredenering. Wichers construeerde op grond van zijn empirisch materiaal een theoretische driedeling, die vervolgens weer functioneerde als middel om zijn data te analyseren. Het was zeker niet de geëigende weg om aan te tonen dat er enerzijds een traditioneel cultuurpatroon en anderzijds een modern cultuurpatroon bestond in een agrarische gemeenschap. Met andere woorden: Wichers ontsnapte niet aan de normatieve betekenis die ten grondslag lag aan de tweedeling traditioneel-modern.

A.W. van den Ban en de vooruitstrevende boeren

A.W. van den Ban was één van de eersten die een poging ondernam de vooruitstrevende of moderne boer nader te omschrijven. Weliswaar was Wichers hem met zijn ideaaltypisch model voorgegaan, maar Van den Bans methodiek was anders. De praktijk van de landbouwvoorlichting bepaalde zijn invalshoek. In het tweedelige *Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren* ging hij na welke eigenschappen moderne boeren hadden.⁸⁵

⁸⁴ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 41.

⁸⁵ Van den Ban haalde zijn onderzoeksgegevens op de plaatsen Rauwerderhem, Ilpenham, Hazerswoude, Benschop, Hoorbaar, Bedum, Oostdongeradeel, Buren en Zoelen. In het tweede onderzoek voegde hij hieraan toe: Grootegast, Rolde, Dwingeloo, Bayhem, Scherpenzeel, Alphen en Riel, Oirschot, Sevenum,

Hij zette dit voort in zijn proefschrift *Boer en landbouwvoorlichting*, dat in 1963 verscheen. Anders dan bij Wichers stond bij hem dus niet de analyse van een bepaalde bevolkingsgroep in één dorp centraal, maar een die zich over meerdere dorpen uitstrekte. Het verbindende element was het bedrijfstype en de grondsoort. Wichers creëerde drie cultuurcomplexen en stopte daarin vervolgens de boeren. Van den Ban benoemde een categorie moderne en een categorie traditionele boeren en ging vervolgens na hoe het cultuurpatroon van beide in elkaar zat. Mogelijkerwijs leerde hij de term cultuurpatroon vooral kennen via M. Mead, die hij in zijn werk aanhaalde.⁸⁶ Dat begrip was afkomstig uit de culturele antropologie en werd daar door B. Malinowski geïntroduceerd. Malinowski behoorde tot de grondleggers van het functionalisme. In zijn werk legde hij onder andere nadruk op de integratie en gelijkgerichtheid van alle cultuurelementen. In die zin komt het begrip cultuurpatroon meestal ook bij de Wageningers naar voren. Via R. Benedict (*Pattern of Culture* – 1934) vond de term ook in de Verenigde Staten ingang. Mead vertegenwoordigde een richting waarin de ontwikkeling van het individu centraal kwam te staan.

Als basis voor Van den Bans onderzoeken fungeerde het materiaal dat eerder verzameld was door Abma. Door een heronderzoek van de antwoorden op Abma's vragenlijst zocht Van den Ban naar meer verbanden. Hij maakte daarbij gebruik van destijds binnen de Nederlandse sociologie relatief nieuwe statistische methoden om correlaties te berekenen. Van den Ban zag zich in de eerste plaats voor de taak gesteld aan te geven wanneer er sprake was van *vooruitstrevendheid*. Hij gebruikte drie criteria. In de eerste plaats schaalde hij de boeren in op grond van de toepassing van nieuwe landbouwmethoden. Hierbij keek hij onder andere naar graslandgebruik, voederwinning, grondonderzoek, gebruik van goedgekeurd en ontsmet zaaizaad en pootgoed, en selectie van pluimvee. Als tweede criterium hanteerde hij het oordeel van de rayonassistenten van de RLVD, die aan de hand van de omstandigheden waarin de boer werkte, een cijfer moesten geven voor diens kwaliteiten als boer. Ten slotte keek de onderzoeker aan de hand van antwoorden op de enquêtevragen naar de persoonlijke contacten met de rayonassistenten. Door nu na te gaan of er een correlatie bestond tussen de drie factoren, kon worden vastgesteld welke boer wel en welke niet vooruitstrevend was. In het onderzoek van Van den Ban was dus het gedragspatroon de doorslaggevende factor bij de bepaling van vooruitstrevendheid.

Van den Ban expliciteerde echter niet op grond van welke gegevens hij de

---

⁸⁵ 't Zandt, Nieuwe Pekela, Wieringermeer, 's Heer Arendskerke en Wittem. Voor zijn proefschrift koos hij Milheeze, Dwingeloo en Noord-Beveland als onderzoeksobject.

⁸⁶ Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 15. Aangehaald wordt: Mead (red.), *Cultural Patterns and Technical Change*.

ene landbouwmethode moderner vond dan de andere. Verondersteld moet worden dat hij de door de rijkslandbouwconsulentschappen gehanteerde criteria gebruikte. Andere waren er namelijk niet. Hij beschreef in een in 1958 verschenen publicatie een aantal landbouwtechnieken waarvan hij wist dat de landbouwvoorlichtingsdienst veel boeren had aangeraden deze toe te passen.⁸⁷ Voor een belangrijk deel kwamen die methoden overeen met die welke hij eerder gebruikte om zijn schaalindeling te maken. De voorlichters van de RLVD waren bovendien dezelfde die de moderne landbouwmethode moesten propageren. Het laat zich dus wel raden dat de boeren die deze methoden hanteerden door de voorlichters gunstiger beoordeeld werden dan anderen en ook dat die vooruitstrevende boeren meer contact hadden met de vertegenwoordigers van de rijkslandbouwconsulentschappen. De door Van den Ban gevolgde methodiek vertelde uiteindelijk meer over de voorlichters dan over de boeren. Zijn conclusie, namelijk dat boeren die positief werden beoordeeld door de rayonassistent vaker nieuwe landbouwmethoden bleken toe te passen en over het algemeen ook intensiever contact onderhielden met de RLVD, was feitelijk een tautologie.⁸⁸ Van den Ban nam in zijn onderzoek feitelijk de vooronderstellingen van de RLVD als uitgangspunt: 'Met vooruitstrevende boeren bedoelen we, dat deze boeren in het algemeen meer geneigd zijn hun bedrijf te voeren in overeenstemming met de adviezen van de RLVD dan de weinig vooruitstrevende boeren'.⁸⁹ Met andere woorden: de normen van de RLVD waren bepalend bij het vaststellen welke boer wel en welke niet vooruitstrevend was. Net als bij Wichers bepaalde de vooronderstelling de wetenschappelijke uitkomst van het onderzoek.

Op grond van zijn onderzoek concludeerde Van den Ban dat vooruitstrevende boeren geen nevenberoep uitoefenden, een bedrijf bewerkten met meer dan 10 hectare grond, een gemengd of akkerbouwbedrijf exploiteerden, landbouwonderwijs (vooral de landbouwwinterschool) gevolgd hadden, lid waren van een boerenorganisatie (standsorganisaties, verenigingen voor bedrijfsvoorlichting, coöperaties) waren, een bestuurlijke functie bekleedden, een gezin met moderne stedelijke levensstijl hadden en wellicht verscheidene zoons thuis op de boerderij lieten meewerken.⁹⁰ Volgens zijn vervolgonderzoek waren vooral onder jonge boeren de vooruitstrevenden te vinden.⁹¹ Van den Ban trok geen eenduidige conclusie: 'Het hele moderne cultuurpatroon is vermoedelijk een eenheid, waarvan de delen elkaar onderling beïnvloeden.

⁸⁷ Van den Ban, *Regionale verschillen*.

⁸⁸ Benvenuti vond in zijn onderzoek ook aanwijzingen dat het contact van moderne boeren met de RLVD groter was. Zie: Benvenuti, *Farming*, 354-359.

⁸⁹ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 8.

⁹⁰ Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 42-43.

⁹¹ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 44. Dit was eerder al gevonden door De Bruin: H.P. de Bruin, *De betekenis van de leeftijd waarop de boeren zelfstandig bedrijfsvoering worden* (Scriptie LH Wageningen, Wageningen 1954).

Men kan dus moeilijk zeggen of boeren, omdat zij een modern cultuurpatroon hebben lid zijn geworden van verschillende verenigingen, bestuursfuncties zijn gaan bekleden, landbouwonderwijs hebben gevolgd en dergelijke of dat zij omgekeerd hierdoor een modern cultuurpatroon hebben gekregen. Gewoonlijk zal zowel het één als het ander het geval zijn'.⁹²

Verder analyserend raakte Van den Ban steeds meer op het terrein van de psychologie. Zo zou de boer die de oorzaken van zijn relatieve maatschappelijke achteruitgang niet bij zich zelf maar in een gebrekkige leiding door overheid en standsorganisaties zocht, minder vertrouwen hebben in zijn eigen kracht. De eerder gehanteerde meetbare maatstaven die inzicht gaven in het cultuurpatroon van boeren en bedoeld waren om een maatschappelijke situatie te analyseren, werden nu gebruikt om de psychische gesteldheid van vooral de niet-voortuitstrevende boer te doorgronden: 'Bij psychologisch onderzoek zal men bij de voortuitstrevende boeren minder gevoelens van wantrouwen, achterdocht en onzekerheid vinden dan bij de weinig voortuitstrevende'.⁹³ Social-engineering kan op twee manieren verlopen, namelijk door het creëren van sociale voorwaarden voor verandering of door een directe psychologische beïnvloeding van personen. Van den Ban sprong in zijn analyse van het ene naar het andere veld. Dit werd mede veroorzaakt doordat bij hem fundamenteel onderzoek en praktische gerichtheid door elkaar liepen.

Van den Ban nam het bestaan van twee cultuurpatronen voor waar aan, terwijl dat juist de fundamentele vraag was. Hij zocht vooral naar methoden om de kleine traditionele boeren beter te bereiken, omdat bekend was dat de RLVD met hen slechts moeizaam in contact kwam. Hij maakte op grond van 35 studies, die hij uit de hele wereld verzamelde, een matrix met 46 eigenschappen en keek of die correspondeerden met de eigenschappen van voortuitstrevende boeren. De resultaten in die matrix veronderstelden dat de figuur van de voortuitstrevende boer een universeel karakter bezat. Dit in tegenstelling tot het begrip cultuurpatroon: 'Onder cultuurpatroon verstaan we de verbijzondering van de cultuur naar tijd en plaats, hierbij de nadruk leggend op de onderlinge verbondenheid van de cultuurelementen. Dit cultuurpatroon van de traditionele boer is dus niet de wijze van denken van de individuele boer, maar de cultuur van een samenleving, die voor een belangrijk deel uit traditionele boeren bestaat'.⁹⁴ Hieruit zou afgeleid moeten worden dat de traditionele boer minder universele kenmerken had. Echter op grond van de aangehaalde matrix en aangevuld met kwalitatieve studies van zijn broer de cultuurtechnicus J.P. van den Ban, van R. Redfield, A.J. Wichers en A.L.G.M. Bauwens noemde Van den Ban aspecten van de traditionele denkwijze die vrij algemeen voorkwamen. In veel opzichten leek het alsof de

⁹² Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 43.

⁹³ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 48.

⁹⁴ Van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting*, 22 noot 1.

traditionele boer in die beschrijving slechts het tegendeel was van de moderne agrariër. In zijn benadering komt de botsing tussen de oorspronkelijke voorgestane analyse van de dorpsgemeenschap en de later opkomende sociaal-psychologische individualiserende zienswijze aan het licht. Van den Ban probeerde deze tegenstrijdigheid op te lossen met een theoretische hulpconstructie. Hij veronderstelde dat modern gezinde boeren zich aaneensloten als vriendengroepen, waarbinnen ongeveer een gelijk niveau van moderniteit bestond. De (theoretische) sociale categorie ‘moderne boeren’ werd dus geprojecteerd als de (praktische) sociale groep ‘vriendenkring’, waardoor de voorlichter van een concrete doelgroep werd voorzien.

De vriendenkringen vervulden volgens de analyse van Van den Ban een bijzonder rol in de voorlichting. Volgens de gangbare gedachte bereikten nieuwe ideeën via de massamedia de informele leiders en via hen de rest van de bevolking. Deze hypothese klopte volgens Van den Ban niet. Local leaders, meestal de vooruitstrevende boeren die gemiddeld een wat hogere status bezaten, informeerden zich meer dan de ‘volgers’, niet alleen via de media maar ook via persoonlijke gesprekken. Ze zochten meestal boeren op met iets meer dan of evenveel invloed als zij zelf. Hierdoor ontstonden als het ware schakels waarlangs nieuwe ideeën hun weg vonden binnen de gemeenschap. Daarbij traden de vriendenkringen als een belangrijk medium op. De sociale controle in de dorpsamenleving met het traditionele cultuurpatroon werd in de moderne samenleving gekopieerd door de vriendengroepen. Van den Ban concludeerde dat in dorpen met een modern-dynamisch cultuurpatroon via de invloedrijke boeren nieuwe landbouwmethodes konden worden ingevoerd. In traditionele streken zouden boeren van de leiders echter een dergelijk afwijkend gedrag niet accepteren. Hier was het zaak andere methoden toe te passen.

De waarde van Van den Bans onderzoek lag uiteindelijk in zijn poging bepaalde noties over het gedrag van boeren te vertalen in een voorlichtingsprogramma. Hij slaagde er niet in om aan te tonen dat er onafhankelijk van normatieve opvattingen sprake was van traditionele en moderne boeren. Door zijn stelling dat een moderne boer volgamer was waar het de adviezen van de RLVD betrof, benadrukte hij juist de normatieve kwaliteiten van het begrip moderne boer.

B. Benvenuti en R. Bergsma: twee cultuurpatronen

Noch Wichers noch Van den Ban konden in hun onderzoek overtuigend aantonen dat er twee cultuurpatronen bestonden. Bij beiden bleef de dichotomie modern-traditioneel een vooronderstelling. Twee andere promovendi van Hofstee, B. Benvenuti en R. Bergsma, probeerden de vraag op fundamentele wijze te onderzoeken en te beantwoorden. Elk probeerde op zijn

eigen manier aan te tonen dat er twee cultuurpatronen naast elkaar konden bestaan. Een praktische waarde, in de zin dat uitvoerders de resultaten van het onderzoek in de streekverbeteringen konden omzetten in daden zoals bij het proefschrift van Van den Ban, hadden de dissertaties niet. De theoretische betekenis stond echter buiten kijf. De proefschriften moesten de Wageningse moderniseringstheorie haar wetenschappelijk fundament geven.

Beide dissertaties zijn niet zonder meer vergelijkbaar, wat te maken heeft met de uitlopende vraagstellingen en wellicht de eigen inzichten van de onderzoekers. Benvenuti's stijl was creatief en associatief, maar daardoor is zijn boek niet altijd even helder en laat het zich moeilijk samenvatten.⁹⁵ Het gemak waarmee hij de geschiedenis naar zijn hand zette is voor de historisch geschoolde lezer niet altijd navolgbaar. In grove historische schematiseringen overtreft hij zijn promotor moeiteloos. Benvenuti ging na het verschijnen van zijn proefschrift door met sociologisch onderzoek in de landbouw. In de jaren zeventig groeide zijn kritiek op de modernisering. In zijn proefschrift, waarin de sociaal-psychologische benadering veel nadrukkelijker aanwezig was dan de maatschappijkritische visie, ging hij er echter nog vanuit dat een verhoging van de arbeidsproductiviteit door rationalisatie en aanpassing van de bedrijfsstijl noodzakelijk was.⁹⁶

Benvenuti stelde een verzamelhypothese centraal in zijn onderzoek. Wat opviel was zijn benadrukking van het individualisme van de moderne boer. Weliswaar had ook Hofstee meermaals benadrukt dat een moderne boer zich minder afhankelijk van zijn omgeving opstelde dan een traditionele boer, maar hij was daar-

Modernisering betekende ook verplaatsing van boerderijen naar het land en in de buurt van een verharde weg.

in minder vergaand dan Benvenuti. Benvenuti's hypothese luidde: 'Er bestaat een cultuurpatroon typerend voor een vooruitstrevende boer. Dit moderne cultuurpatroon dringt langzaam door tot het platteland; het is gekenmerkt door de individuele oriëntering op de buitenwereld en door een zekere mate van eigen, bewuste stellingname tegenover vele levensproblemen. Dit cul-

⁹⁵ Zie voor biografische gegevens: Benvenuti, *Geschriften over landbouw*, 8-10.

⁹⁶ Benvenuti, *Farming*, 35.

tuurpatroon ontwikkelt zich in de sociaal-culturele aanraking van stad en platteland en heeft een allesomvattend karakter, dat wil zeggen het beïnvloedt het totale gedrag van de betrokken groep, met inbegrip van de bedrijfsvoering'.⁹⁷ Benvenuti veronderstelde dat het moderne westerse waardestelsel een proces van 'individuatie' (de verantwoordelijkheid voor beslissingen verlegde zich van het collectief naar het individu) teweegbracht in de samenleving. Urbanisme en stedelijk cultuurpatroon waren de kanalen waarlangs dit modernisme zijn weg vond naar de traditionele, lokaal georiënteerde samenlevingen. De stad was dus niet de oorsprong van het modernisme, maar slechts het medium daarvan. Benvenuti meende, net als Hofstee, dat er geen sprake was van een 'urbane elite' die haar waarden en normen oplegde aan het platteland, zoals Nooij later wel stelde.

Benvenuti's proefschrift verwierf faam vanwege één van zijn conclusies. Hij mat namelijk de afstand van de in zijn onderzoek betrokken boerderijen tot de verharde weg en stelde vervolgens vast dat de vooruitstrevende boeren dichterbij die weg woonden dan hun traditionele vakgenoten. Was de wereld werkelijk zo eenvoudig te scheiden in traditioneel en modern? Was een simpel meetlint voldoende? Het zou niet terecht zijn om het proefschrift enkel op deze conclusie te beoordelen. Benvenuti probeerde slechts aan te tonen dat de rationeel ingestelde boeren in hun efficiënte denken de voordelen van een dichtbij gelegen verharde weg sneller inzagen dan andere boeren. Dat de these een eigen leven ging leiden, soms als bewijs van het 'hilarische van de sociologie', valt de auteur niet te verwijten.

Veel interessanter is de wijze waarop Benvenuti de moderne houding van de boeren probeerde aan te tonen. Hij was, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Wichers en Van den Ban, minder gericht op een interpretatie van het gedrag van de boeren. In plaats daarvan probeerde hij een model te ontwikkelen om hun mentaliteit te meten. Benvenuti deed eind jaren vijftig in Winterswijk, dat overigens enkele jaren later ook als streekverbeteringsgebied op de kaart stond, een case studie. In een van de enquêtes 'verstopte' hij tien vragen op grond waarvan hij bepaalde waar de geïnterviewde op een 'moderne-boerschaal' van 0 tot 10 geplaatst kon worden. De plek op de schaal werd niet bepaald door de *inhoud* van het antwoord, maar relevant was of er überhaupt een antwoord werd gegeven. De mentaliteit bepaalde immers of een boer vooruitstrevend was. Het ging erom of de boer 'in volle bewustheid stond, tegenover (die) bepaalde levensvraagstukken, waarvan aannemelijk is, dat de moderne boer er mee op de hoogte moet zijn'.⁹⁸ De tien vragen hadden betrekking op de bedrijfsboekhouding, communicatie en mobiliteit bevorderende apparatuur (radio, auto etc), vakbladen, politieke partijen en standorga-

---

⁹⁷ Benvenuti, *Farming*, xxxiii.

⁹⁸ Benvenuti, *Farming*, xxxiii.

nisaties, bedrijfsopvolging en inkomen.⁹⁹ Hoewel allerlei kritiek op de methode te geven is, kan wel gesteld worden dat deze bepaalde normatieve vooronderstellingen uitsloot. De boer werd op zijn manier van denken beoordeeld en niet op zijn gedrag. Een boer die om goede redenen traditionele landbouwmethoden gebruikte of welbewust de adviezen van de RLVD naast zich neerlegde kon in Benvenuti's onderzoek als modern worden aangemerkt. Benvenuti toonde daarmee aan dat een modern cultuurpatroon niet aan allerlei van te voren vastgestelde criteria hoefde te voldoen. Die conclusie impliceerde tevens dat modernisering een zeer dynamisch proces was en verklaart waarom de Wageningers begin jaren zestig het woord dynamisch aan hun theorie van het moderne cultuurpatroon toevoegden.

Bergsma's *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon* was veel strakker van opzet dan Benvenuti's proefschrift. Bergsma deed zijn onderzoek in opdracht van de Commissie Welzijn ten Plattelande. Deze commissie was ingesteld door het ministerie van Landbouw en moest adviseren hoe de sociale situatie op het platteland verbeterd kon worden. Zij deed dit onder andere door het initiëren van fundamenteel onderzoek. Zo vond de commissie, op advies van een onder haar ressorterende werkgroep *Sociologisch Onderzoek*, een diepgaand onderzoek nodig naar cultuurpatronen in de verschillende delen van het land. Ze hoopte hiermee een adequaat voorlichtingsprogramma te kunnen ontwikkelen: 'Dit betekent dat door het onderzoek een dusdanig inzicht in het cultuurpatroon van de bevolking verkregen moet worden, dat met een grote mate van waarschijnlijkheid aangegeven kan worden hoe de bevolking zal reageren op de te treffen maatregelen en voorzieningen en waarom zij dit op deze wijze zal doen'.¹⁰⁰

In navolging van zijn opdrachtgeefster beriep Bergsma zich op de theorieën van G. Gurvitch. Gurvitch stond bekend vanwege zijn zogenaamde dieptesociologie die hij in 1950 uiteenzette in *La vocation actuelle de la sociologie: vers une sociologie différentielle*.¹⁰¹ Hij probeerde met zijn 'dialectisch hyperempirisme' een zeker tegenwicht te bieden tegen de toenmalige Amerikaanse empirische sociologie. Hij verbond de verschillende horizontale dimensies (micro, meso en macro sociologische werkelijkheid) met hun eigen dieptelagen. De opperlaag bestond uit geografische en technische milieus, materiële cultuur enzovoort. De onderste laag was die van de collectieve mentaliteit en de psychische handelingen. Tussen deze lagen bestond wel een wisselwerking, maar niet per definitie, want discontinuïteit en ongelijke sociale tijden konden die verstoren. Voor Gurvitch was de sociale werkelijkheid zowel een

⁹⁹ McNabb, 'Kritische bijdragen: Farming in cultural change', aldaar 351.

¹⁰⁰ Centrale Archief Selectiedienst Winschoten (CAS), Archief ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), Directie van de Landbouw, Afdeling Algemene Zaken (1937)1947-1970 (1982), inv. 406, 'Interim-nota van de werkgroep Sociologisch Onderzoek (circa januari 1957)'.

¹⁰¹ Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie* (Parijs, 1950).

totaliteit als een altijd bewegend complex van dimensies, die slechts begrepen kon worden via de dialectiek. Zijn manier van denken vertoonde gelijkenissen met die van de Wageningse School, met dien verstande dat Gurvitch' model veel dynamischer was dan de oorspronkelijke Wageningse moderniseringstheorie.

Bergsma vertaalde Gurvitch' theorie naar de landbouwvoorlichting. Hij veronderstelde dat door een beïnvloeding van de diepere cultuurlagen de landbouwvoorlichting veel effectiever zou zijn dan wanneer werd gepoogd allerlei afzonderlijke gedragspatronen te beïnvloeden.¹⁰² Bergsma verbond Gurvitch' sociaal-psychologisch concept met het begrip cultuurpatroon, zoals de cultureel-antropologe dat in haar *Pattern of Culture* had uiteengezet. Daarmee werd het mogelijk om Gurvitch' algemene theorie toe te passen op een sociale eenheid, in dit geval Dantumadeel. Bergsma verving als het ware de oude sociografische inzichten die gericht waren op een analyse van aanwijsbare gemeenschappen door cultureel-antropologische theorieën. Het cultuurpatroon van een sociale eenheid werd voor hem 'het geheel van materiële en geestelijke cultuurelementen in hun horizontale en verticale samenhang, dat voor die bepaalde sociale eenheid kenmerkend is'.¹⁰³ Daarmee verplaatste hij het accent dat bij de Wageningers was opgeschoven naar het individu weer terug naar de dorpsgemeenschap.

Hoewel Bergsma zijn proefschrift vanuit een theoretisch goed doordacht standpunt begon, bevatte het uiteindelijk toch veel onopgeloste interne tegenstrijdigheden. Benvenuti was erin geslaagd een model te ontwikkelen dat in staat was 'mentaliteit' te meten zonder op gedragspatronen te letten. Bergsma, die iets soortgelijks probeerde met een progressiviteitsindex, slaagde daarin niet overtuigend.¹⁰⁴ Communicatie naar buiten, volgens Bergsma het belangrijkste criterium voor de mate van moderniteit, werd uiteindelijk toch weer afgemeten aan gedragspatronen, zoals lidmaatschap van een kerkgenootschap en dergelijke. Het moderne cultuurpatroon was daarmee niet meer dan een theoretisch vooraf bepaalde (collectieve) handelwijze. De kracht van de studie lag, net als bij Van den Ban, meer in het zoeken naar relaties tussen verschillende gedragspatronen, waardoor het verklaarbaar werd dat sommige boeren of boerengemeenschappen makkelijker konden communiceren met de buitenwereld dan anderen.

Bergsma concludeerde in de eerste plaats dat 'ouderwets of modern zijn, niet een zaak is van een toevallige persoonlijke karaktertrek op één enkel bepaald gebied, maar van een totale levenshouding en levenswijze die – in meer of mindere mate – in alle aspecten van de persoonlijkheid tot uiting komen.

¹⁰² Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 3.

¹⁰³ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 7–8.

¹⁰⁴ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 17.

Hierdoor worden nieuwe cultuurelementen niet geïsoleerd maar in onderlinge samenhang met andere geaccepteerd, zodat (...) de agrarische cultuur in dit gebied zich niet fragmentarisch, maar “patroonmatig” wijzigt’.¹⁰⁵ Met andere woorden: in Dantumadeel kwam zowel een traditioneel als een modern cultuurpatroon voor. Bergsma toonde in elk geval aan dat een traditioneel en een modern cultuurpatroon naast elkaar konden bestaan. En hij meende dat dit, mede in het licht van Benvenuti’s onderzoek, voor het gehele Nederlandse platteland gold. Hij stelde dat de agrarisch-sociale voorlichting zich in haar strategie moest richten op het opheffen van sociaal isolerende factoren, omdat deze de aanvaarding van een modern cultuurpatroon het meest in de weg stonden. Deze algemene stelling liet zich echter niet zonder meer vertalen in een uniforme wijze van uitvoeren. Dat was afhankelijk van de omstandigheden in het gebied.

Kritiek op het modern-dynamische cultuurpatroon

De proefschriften van Bergsma en Benvenuti zijn in het midden van de jaren zestig een aantal malen uitgebreid bekritiseerd. Dat gebeurde overigens niet enkel van ‘buitenaf’, want ook onderzoekers die nauw betrokken waren bij de Wageningse School leverden commentaar. Zo verscheen van de hand van Nooij in de *Sociologische Gids* (1963) een bespreking van de proefschriften.¹⁰⁶ Hij verweet Benvenuti dat de aandacht in zijn inleiding voor de relatie tussen individu en cultuur in zijn onderzoeksverslag over Winterswijk niet terug te vinden was: ‘In het verslag van zijn onderzoek worden wij geconfronteerd met moderne en met traditionele boeren; dit blijven echter individuen met bepaalde eigenschappen. Wij horen weinig of niets van de positie van deze mensen in de sociale structuur van hun territoriale gemeenschap’.¹⁰⁷ Eén van de kernkritieken was dat individueel sociaal-psychologisch gedrag werd gemeten en er geen onderzoek werd gedaan naar sociale groepen. Immers, er stond in de studies niet een traditionele groep tegenover een moderne, maar slechts individuen tussen beide categorieën. In zoverre er wel onderzoek werd gedaan naar groepsculturen vonden critici dit eerder bij de culturele antropologie thuishoren dan bij de sociologie. Hierin klonk de kritiek door van de moderne sociologie op de oude multidisciplinaire, empirische en weinig structureel analyserende sociografie: ‘Het komt ons voor dat een sociologisch onderzoek, dat een verklaring tracht op te sporen voor een sociaal verschijnsel, niet alleen psychologische en culturele factoren dient te benadrukken, maar ook, en wellicht vooral, structurele factoren’.¹⁰⁸ Vergelijkbare

¹⁰⁵ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 207.

¹⁰⁶ Nooij, ‘Besprekingsartikel: Cultuurpatroon als object van onderzoek’, *Sociologische Gids* 10 (1963) 212-219.

¹⁰⁷ Nooij, ‘Besprekingsartikel: Cultuurpatroon’, 213.

¹⁰⁸ Droogleeuwer Fortuijn en G.J. Kruijer, ‘Daling en niveau van de geboortecijfers in Nederland: bijdrage

kritiek was er ook in *Mens en Maatschappij* (1962).¹⁰⁹ En ook de ruraal-socioloog E.A. Wilkening meende dat het begrip cultuurpatroon zich wel leende voor groeps-cultuuranalyses, maar minder om de relatie tussen de persoonlijkheid en het bedrijfsmanagement van de boer te determineren. Dat zag hij liever gebeuren in termen van 'rol' en 'status': 'Change is a function of communication, of social mobility, of socialization and of other social processes which are influenced by the culture pattern, yet which affect different persons differently'.¹¹⁰

Fundamentele kritiek op het modern-dynamische cultuurpatroon kwam van de cultureel antropoloog C. op 't Land in de *Sociologische Gids* (1966).¹¹¹ Hij ging vooral in op het proefschrift van Bergsma. Volgens hem gebruikte deze de term cultuurpatroon op een oneigenlijke wijze, want zijn onderzoek ging niet over sociale eenheden maar over individuen. Er was namelijk helemaal niet bewezen dat Dantumadeel een sociale eenheid was in de zin dat het een gemeenschappelijk cultuurpatroon bezat. Bovendien nam Bergsma uiteindelijk een niet representatieve groep, namelijk echtparen met meer dan één hectare land voor agrarische doeleinden die zij niet deelden met anderen. 'Wat Bergsma dan onder sociale groepen blijkt te verstaan zijn statistische categorieën, klassificaties van respondenten, opgesteld aan de hand van één enkel kenmerk', concludeerde Op 't Land.¹¹² In wezen was het cultuurpatroon een mentaliteit of concept van persoonlijkheidsstructuur geworden. Hofstee was vanuit zijn sociografische leerschool vooral geïnteresseerd in cultuur van sociale (geografische) eenheden. De opkomende sociologie verplaatste haar aandacht echter naar sociale groepen, soms niet veel meer dan statistische categorieën. Daar waar het modern-dynamische cultuurpatroon aanvankelijk sterk lokaal gebonden werd gezien, was het bij de 'leerlingen' van Hofstee aan het verschuiven naar een bovenlokale categorie (sociale groep in de functionalistische betekenis) van 'moderne boeren'. Hoewel ze hun onderzoeken op lokaal niveau deden (Winterswijk, Dantumadeel enzovoort) pretendeerden zij dat hun onderzoeksconclusies over moderne en traditionele boeren niet regiogebonden waren. Dit spanningsveld is voelbaar bij het onderzoek van Bergsma. Bij Hofstee stond – als logische consequentie van zijn opvattingen – de groepsdynamiek centraal, bij zijn leerlingen verschoof de aandacht naar het terrein van de sociaal-psychologie van het individu in de samenleving.

Op 't Land wees feitelijk op het dubbele karakter van de studies, die achteraf gezien exponenten waren van de veranderingen in de Nederlandse soci-

---

tot een discussie', *Sociologische Gids* 13 (1966) 154-172.

¹⁰⁹ McNabb, 'Kritische bijdragen: Farming in cultural change'.

¹¹⁰ Wilkening, 'Bruno Benvenuti: Farming in cultural change, 173-174.

¹¹¹ Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 130-138.

¹¹² Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 132.

ologie. De jonge sociologen waren veel sterker beïnvloed door het Amerikaanse functionalisme dan hun 'leermeester' Hofstee. Die hinkte op twee gedachten: enerzijds de oude sociografie en anderzijds zijn wat halfslachtige adoptie van de 'new sociology'. Deze dubbelheid was ook terug te vinden in Hofstees uitgebreide replek op Op 't Land.¹¹³ Daarin zette hij zich af tegen de ontwikkelingen in de Amerikaanse sociologie. Hofstee stelde dat het een misvatting was te geloven dat het de taak van de sociologie was zich bezig te houden met 'structural functional analyses', waarmee hij duidde op het door A. Parson voorgestane functionalisme. Volgens hem had die benadering 'de sociologie al onnoemlijk veel schade toegebracht', omdat ze ervan uitging dat de Westerse cultuur een 'mass society' zou zijn. Culturele verschillen zouden binnen die conceptie worden gedetermineerd door structurele situaties als klassenpositie, mate van urbanisatie en dergelijke. Daarom hield men zich pas bezig met cultuur als het om kleine geïsoleerde groepen ging (folk societies) en dat was in de ogen van veel Amerikaanse sociologen hoofdzakelijk het onderwerp van de culturele antropologie. Hofstee voelde niets voor een dergelijke scheiding van de wetenschappelijke disciplines.

Op 't Land verweet Bergsma eveneens dat hij de boeren voorstelde als mensen die de overgang naar een van buitenaf komend modern-dynamisch cultuurpatroon passief ondergingen. Waren er geen interne factoren die de verandering stimuleerden? In elk geval schilderde het proefschrift de traditionele wereld als te weinig dynamisch en de moderne als te dynamisch af. Op 't Land concludeerde dat 'aan die tweepatronen-theorie geen sociologisch maatschappijbeeld ten grondslag ligt. Wat daarvoor door moest gaan is een statistische conceptie van een aantal co-residente mensen, en de individuen worden geïnterpreteerd met behulp van een mensbeeld, dat feitelijk in een theoretisch vacuüm hangt'.¹¹⁴ Hofstee gaf toe dat in deze kritiek een kern van waarheid zat. Echter in tegenstelling tot Op 't Land weet hij dat niet aan de theoretische inzichten, maar aan de onderzoeksmethodiek. Hofstee erkende dat Wageningen beïnvloed was door de Amerikaanse onderzoeksmethode, namelijk het maken van statistische analyses met behulp van vragenlijsten. Hij erkende dat deze methode louterend had gewerkt op de sociologiebeoefening, maar was ook tot het inzicht gekomen dat een eenzijdige toepassing van deze werkwijze grote gevaren inhield voor de sociologische wetenschap. Als eerste gevaar noemde hij het verdwijnen van de sociale groep van het sociologische toneel, dus het gevolg van datgene wat Op 't Land aanduidde met het indelen van individuen in statistische categorieën. Daarnaast meende hij ook dat de concentratie op kleine sociale eenheden ertoe leidde dat de macrosociologie in de verdrukking raakte.

¹¹³ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift'.

¹¹⁴ Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 138.

Hofstee ging ook in op het veronderstelde gebrek aan dynamiek in zijn model. Benvenuti was van de Wageningers een van de eersten die ging benadrukken dat de overgang van traditioneel naar modern als een continuüm moest worden beschouwd. Hofstee schilderde in zijn repliek dat het begrip modern cultuurpatroon mede daardoor een bepaalde ontwikkeling had doorgemaakt. Aanvankelijk bestond er de neiging in dit patroon een zekere 'vastheid' te veronderstellen, maar dat werd al gauw onzeker: 'een expliciet uitgesproken overtuiging, dat er een min of meer duidelijk omschreven geheel van gedragsdisposities en gedragspatronen bestaat, dat onder alle omstandigheden samenhangt en in zijn geheel als modern-dynamisch cultuurpatroon kan worden aangeduid, heeft (...) bij géén van ons ooit bestaan'.¹¹⁵ Hijzelf was steeds kritischer tegenover deze interpretatie komen te staan en had daarom de 'vastheid' gereduceerd tot een kern: de bereidheid om veranderingen te overwegen of een positieve houding ten opzichte van verandering tegenover de negatieve houding die het traditionalistische cultuurpatroon kenmerkte. Hofstee relativeerde een en ander door te stellen dat dit mogelijk wel alles doordringend was, maar zeker niet alles structurerend. In navolging van Benvenuti meende hij dat niet de concrete gedragssituatie, maar de bewuste keuze bepalend was. Wanneer in een traditionele samenleving mechanisatie plaatsvond, konden traditionele boeren dit accepteren juist omdat dit gedragspatroon norm was geworden van de groep, niet omdat zij zelf die keuze bewust maakten. In die zin was er dan weliswaar sprake een technische modernisering, maar niet van een mentaliteitsverandering.

Hofstee vatte het onderzoeksproces van de Wageningers als volgt samen. Aanvankelijk had in Wageningen de absolutistische opvatting van een alomvattend cultuurpatroon een duidelijk uitgangspunt gevormd en dit had bij de definiëring daarvan nagewerkt, maar zowel een verder doordenken als de resultaten van het praktische onderzoek hadden de onderzoekers met betrekking tot het traditionalistische en het modern-dynamische cultuurpatroon steeds bewuster van deze absolutistische opvatting afstand doen nemen. Vervolgens stelde Hofstee dat de begrippen traditioneel en modern-dynamisch niet als een dichotomie moesten worden opgevat, maar als trajecten van een continuüm, zonder dat hij dit continuüm overigens nader omschreef. Misschien kon men theoretisch niet alles in deze 'tegenstelling' wegstoppen, maar in de praktijk van het onderzoek was er 'duidelijk sprake in een concrete situatie van een innerlijke samenhang van de kenmerken en in deze zin van een patroon'. Hij verwees hierbij naar Benvenuti die in één van zijn hoofdstukken een moderne en traditionele boer uit Winterswijk beschreef. De dichotomie bracht ook aan het licht dat er bij de eerste groep van moderne boeren een zekere 'moderniteitsextase' kon worden geconstateerd. Zij had-

---

¹¹⁵ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift', 141.

den daardoor een belangrijke mate van gelijkgerichtheid in hun gedragspatroon. De traditionele groep die volgde, miste dat enthousiasme. Bovendien maakte de overgang naar het moderne patroon nieuwe verhoudingen tussen groepen en individuen vrij die binnen een traditionalistische samenleving geen kans kregen.¹¹⁶

Sociologen hadden vooral kritiek op de betekenis die Hofstee hechtte aan het moderne cultuurpatroon, historici – het laat zich raden – richtten hun kritiek op de voorstelling van het traditionele cultuurpatroon. Wichers ondernam met zijn proefschrift *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* een poging de oorsprong van de traditionele boer historisch te funderen.¹¹⁷ Het boek trachtte te verklaren waarom de oude traditionele plattelandssamenleving was gedoemd te verdwijnen en paste dus zeker in het gedachtepatroon van Hofstee. Het boek werd niet goed ontvangen. Men verweet Wichers onder andere de geschiedenis te veel vanuit een 'humanistisch standpunt' te benaderen en daarom zich schuldig te hebben gemaakt aan 'verzuilde geschiedschrijving'.¹¹⁸ Het was ook te veel een literatuurstudie en te weinig een bronnenstudie om de historisch geschoolde lezer te overtuigen.¹¹⁹ Wichers was echter van de Wageningse sociologen het meest 'historisch' bezig, voor de anderen was het verleden vooral het andere einde van het heden.

Onder anderen H.K. Roessingh, die een studie verrichtte naar de Nederlandse tabaksverbouw in de zeventiende en achttiende eeuw, heeft Hofstees idee van de onveranderlijkheid van de traditionele, pre-industriële, agrarische samenleving ter discussie gesteld. Hij vond dat het begrippenpaar traditioneel-modern bij historische analyses op drie moeilijkheden stuitte. In de eerste plaats: wat bedoelde men met de term oude, traditionele samenleving? Traditionalistisch en modern-dynamisch waren aan elkaar gerelateerde begrippen. Wanneer een modern-dynamisch cultuurpatroon ontbrak, zoals in de zeventiende en achttiende eeuw, kon men dus ook niet spreken van een traditioneel cultuurpatroon, tenzij men die oude samenleving afzette tegen de moderne, maar dan verdween onder de geweldige dynamiek van het heden het begrip voor de betekenis van de kleine veranderingen toentertijd. Roessingh vroeg zich af of de typering van de traditionele boer zoals gemaakt door Wichers toepasbaar was op zeventiende- en achttiende-eeuwse boeren. Een eenvoudige achterwaartse projectie van een rond 1950 waargenomen traditionalisme naar een ver verleden was een voor historici onaanvaardbare vorm van anachronisme. Een dergelijke zienswijze negeerde dat allerlei opgevoerde

¹¹⁶ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift', 142-144.

¹¹⁷ Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*.

¹¹⁸ De Jonge, 'A.J. Wichers, De oude plattelandsbeschaving, 197-198; zie ook: Mady A. Thung, 'A.J. Wichers: De oude plattelandsbeschaving, 71-73.

¹¹⁹ Van Woerden, 'Een historisch sociologische verklaring van de mentaliteitsverschillen, 69-73.

kenmerken van die boeren in verschillende tijdsperioden onder verschillende omstandigheden waren ontstaan.¹²⁰ Het begrip traditionalisme was daardoor een ‘bevroren verleden’ zonder tijdsdimensie en dus zonder continuüm. Vanuit wetenschappelijk historisch perspectief was het begrip traditionalisme van de Wageningse School dus niet veel meer dan de tegenpool van het modernisme.

Ten slotte wees Roessingh ook op de negatieve houding ten aanzien van verandering die in het Wageningse model van traditionalisme vervat lag. Hij beschouwde die stelling als veel te absoluut. Zeventiende- en achttiende-eeuwse boeren accepteerden verandering wel degelijk als die leidde tot behoud en verbetering van hun bestaanszekerheid, zelfs al betekende dit dat er harder en langer gewerkt moest worden. Aan verandering lag veelal een noodzakelijkheidsprincipe (bijvoorbeeld om te overleven) ten grondslag, niet zoals in het modern-dynamische cultuurpatroon een overtuigingsprincipe (bijvoorbeeld de instrumentalisering van verandering als middel tot verbetering).¹²¹ Roessingh kreeg later bijval van de landbouwhistoricus J. Bieleman. Hij toonde in het voetspoor van Roessinghs kritiek aan dat de Drentse samenleving van 1600 tot 1800 veel dynamischer was dan Hofstees theorie veronderstelde.¹²² En P. Priester, die de economische ontwikkeling van de Groningse landbouw tussen 1800 en 1910 bestudeerde, vond het verklareingsmodel evenmin toepasbaar op de provincie waarop Hofstee zich in belangrijke mate beriep.¹²³ De Wageningse sociologen hadden weliswaar een visie op het verleden, maar die was over het algemeen gebaseerd op literatuur en vrijwel nooit op bronnen.

De kritiek van historici heeft altijd de vorm van een reactie (falsificatie van de theorie) gehad, maar heeft nooit tot een debat met de (historisch) sociologen geleid.¹²⁴ De trend om zich af te zetten tegen wat Hofstee als traditionele boerensamenleving had beschouwd werd één van de leidraden in het werk van de Wageningse agrarisch historici. Zij bouwden daarbij echter tevens voort op de ‘structurele’ kant van de sociaal-economische geschiedschrijving. Ook waar de sociale aspecten in hun publicaties aan bod komen, is sprake van sociaal structurele geschiedenis (handelingen en processen). De mentaliteitsgeschiedenis – en daardoor ook aspecten van de gendergeschiedenis – is onderbelicht. In die zin moet ook de kritiek van de Wageningse socioloog Q. Munters opgevat worden wanneer hij concludeert dat Priester bij de falsificatie van Hofstees theorie een economisch-rationeel model vooropstelde, terwijl aan diens theorie juist een cultureel verklareingsmodel ten grondslag

¹²⁰ Roessingh, *Inlandse tabak*, 8-14.

¹²¹ Roessingh, *Inlandse tabak*, 16.

¹²² Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*.

¹²³ Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 1-18.

¹²⁴ P. Kooij, ‘Agrarische geschiedenis in de actualiteit’, 6-9

lag, waarin actoren een belangrijke rol spelen.¹²⁵

Gesteld kan worden dat Hofstee de traditionele samenleving te veel beschouwde als een voorspel van de moderne. Hij schetste een beeld van een traditionele samenleving, zonder deze ooit grondig bestudeerd te hebben. Dat leidde bij hem, maar ook bij zijn medewerkers, vaak tot ongenueanceerde, soms karikaturale uitspraken over het verleden. Van den Ban schreef bijvoorbeeld: 'In de traditionele dorpsamenleving maakte men met iedere dorpsgeenoot, die men tegenkwam een praatje, maar koos men zich niet zo zeer bepaalde vrienden. Dit doet men in de moderne plattelandssamenleving wel, evenals dit ook in de stad gebruikelijk is'.¹²⁶ Voor een dergelijke uitspraak ontbreekt elk historisch bewijs. Wellicht werd de 'bevrozing van het verleden' veroorzaakt doordat Hofstees eigenlijke onderzoeksobject de *overgang* van het traditionele naar het modern dynamisch cultuurpatroon was. Maar ook hier zijn 'denkfouten' te vinden. Als er al ooit een puur traditionalistische samenleving had bestaan, wat veroorzaakte dan de 'geboorte' van de nieuwe? Waarom werd een positieve houding ten aanzien van verandering opeens noodzakelijk? Hofstee bleef daar vaag over, hij veronderstelde slechts dat het modern-dynamische cultuurpatroon in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk zijn intrede deed.¹²⁷ In elk geval kon volgens de theorie de verandering naar modern denken niet voortvloeien uit een traditionalistisch cultuurpatroon, want daarin ontbrak het element veranderingsgezindheid.

Als verklarende en voorspellende theorie heeft het modern-dynamische cultuurpatroon in de loop van de jaren sterk aan kracht ingeboet. Maar de begrippen traditionele en moderne boer bezitten wel degelijk waarde als analytisch instrument. De tegenstelling tussen traditioneel en modern is voortdurend aanwezig, maar de inhoud wijzigt met de tijd. Hofstee onderkende dat probleem later en trachtte het modern-dynamische cultuurpatroon te plaatsen in een tijdscontinuüm.¹²⁸ Maar invoeging van het continuüm in de theorie was niet radicaal genoeg, omdat het feitelijk te één dimensionaal bleef. De schuif van modernisering kan naar links en rechts worden geschoven, terwijl elke historische studie aantoont dat modernisering een complex proces is waarin ontelbare invloeden werkzaam zijn. De versimpeling van de werkelijkheid leverde wel de bouwstenen voor een moderniseringstheorie waarmee voorlichters in de streekverbetering goed uit de voeten konden.

¹²⁵ Munters, 'Boekbespreking: P. Priester', 276-278; Munters, 'Kwetsbare aspecten van het actorperspectief' 60-68.

¹²⁶ Van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting*, 222.

¹²⁷ Hofstee, 'Veranderend Platteland', 673.

¹²⁸ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 142; Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift'.

Boer en toekomstbeeld

Wat er wellicht voor de buitenwereld er uit zag als een onaantastbare theorie over modernisering, is dat voor de meeste Wageningers zelf nooit geweest. In de loop van de jaren zestig kwam die twijfel over de moderniseringstheorie sterker naar voren dan eerder. Daarvoor zijn verschillende factoren aan te wijzen. De proefschriften van Van den Ban, Benvenuti en Bergsma bleken de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon minder onomstotelijk te kunnen funderen dan gehoopt. Bovendien raakte de moderniseringstheorie in de praktijk overleefd. Nederland kende in de jaren zestig minder achtergebleven agrarische gebieden dan in de jaren vijftig en de modernisering leek de Wageningse voorspellingen zelfs in te halen. Bovendien kwam ook steeds meer de rol van de socioloog als sociaal-ingenieur ter discussie te staan.

Modern agrarisch ondernemen in de IJsselmeerpolders in de jaren vijftig.

Het meest pregnant werd de twijfel uitgesproken door de Wageningse socioloog A. Constandse. Hij deed in 1961 onderzoek in de Noordoostpolder. In dit gebied, zo mocht zonder meer worden aangenomen, overheerste het modern-dynamische cultuurpatroon, niet in de laatste plaats door de nieuwe (rationele) inrichting van het land en de selectie van kolonisten.

Het was volgens de onderzoeker een gebied waar de agrarisch-sociale voorlichter die gewend was te werken in gebieden als de Noordwest-Veluwe of de komgrondengebieden, als het ware met lege handen stond. Het streefniveau was er al lang bereikt en in bepaalde opzichten ruimschoots overtroffen.¹²⁹ Toch klopte er iets niet. Terwijl veranderingsgezindheid toch het belangrijkste kenmerk was van het hier als aanwezig veronderstelde modern-dynamische patroon, ondervonden instanties (Directie van de Wieringermeer, later Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders) echter nog steeds weerstand tegen verandering. Constandse hoopte de oorzaken van die weerstand te vinden door kenmerken en eigenschappen op te sporen die

¹²⁹ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 12.

het toekomstbeeld van de betreffende boeren bepaalden. Het onderzoek mislukte om methodologische redenen, maar Constandse besloot op grond van zijn studie een aantal essays te schrijven waarin hij reflecteerde op de problematiek. De bundel verscheen onder de titel *Boer en toekomstbeeld*. Kern van Constandse's essays was de teloorgang van het 'boer zijn', een waarde die reeds in het traditionalistische cultuurpatroon bestond en die volgens hem was blijven voortbestaan in het moderne cultuurpatroon. In zijn optiek onderschatte de Wageningse moderniseringstheorie een ogenschijnlijk conservatieve waarde als boerenidentiteit en overschatte ze de mate waarin boeren zich als modern ondernemer wilden profileren.

Constandse schreef zijn essays in een tijd waarin de eerste kritiek klonk op die vormen van sociologie die zich te veel richtten op de aanpassing van de mens aan de samenleving. De Wageningers deelden die kritiek niet. Constandse bijvoorbeeld beschouwde het als een plicht van de socioloog (en anderen) om mee te werken aan de overgang van traditioneel naar modern: 'Beschouwt men zulk een traditionele samenleving als een eiland in een zee die de moderne wereld verbeeldt, dan is hij, die ziet aankomen dat het eilandje verzvolgen zal worden, moreel verplicht de bewoners tijdig te leren zwemmen'.¹³⁰ De socioloog was dus verplicht de bevolking ervan te overtuigen dat het beter was de overgang te maken naar de moderne tijd. In de situatie waar het modern-dynamische cultuurpatroon geaccepteerd en doorgevoerd was, bestonden verschillende richtingen waarin de bevolking zich verder kon ontwikkelen.

Deels zou de boer zelf moeten kiezen, maar het aanbod was zo chaotisch dat hij nooit alle consequenties kon overzien. Voorlichting en planning bleven volgens Constandse noodzakelijk en in het verlengde daarvan, namelijk als beleidsinitiatie discipline, ook de agrarische sociologie. De positie van de socioloog stond volgens hem dus niet ter discussie. Ook Wichers was in de jaren zestig openhartig over zijn keuzes. Hij vatte zijn werk op als een positieve bijdrage aan de beleidssociologie. Hij koos daarbij als standpunt 'dat wij een reële consequentie van de sociologiebeoefening volgen als wij kiezen voor zo groot mogelijke harmonie, zijnde het zich "thuisvoelen" van de tegenwoordige mens in zijn moderne samenleving waaruit geen weg terug is'.¹³¹ Dat was eveneens een bekentenis voor de aanpassingsgedachte. Constandse twijfelde vooral over het antwoord op de vraag of onderzoek naar modern-traditioneel voldoende was: 'Wij weten niet waar het heen gaat, ons ontbreekt (...) een toekomstbeeld. Wij kunnen daarom niet meer doen dan ons aanpassen aan de verandering, de verandering zelf is gegeven. De sociologie is dan ook niet meer dan de studie van de aanpassende handelende mens

¹³⁰ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 37.

¹³¹ Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*, 3.

in groepsverband'.¹³² Hij betoogde dat de agrarische sociologie zich niet langer mocht blijven beperken tot het aanpassingsvraagstuk, maar zich ook moest gaan bezighouden met vragen als 'waarheen' en 'waartoe'.

Constandse betwijfelde of de moderne mens de norm 'verandering' volledig omarmde. Zelfs Benvenuti, die toch met Bergsma de komst van het moderne type onvermijdelijk achtte, had daarbij al een kanttekening geplaatst: 'The human mind has his own kind of inertia, and it is good that it is so'.¹³³ Verzet tegen modernisering hoefde niet per se voort te vloeien uit een diepge worteld traditionalisme, maar kon ook voortkomen uit bewust en door-dacht conservatisme. Hij refereerde in het bijzonder aan het werk van Van den Ban om aan te tonen dat ook binnen het moderne cultuurpatroon de veranderingsgezindheid niet altijd voorop stond. Van den Ban, zo werd hier-voor al geconstateerd, begon eveneens te twijfelen aan het modern-dynamische cultuurpatroon als het allesomvattende verklaringsmodel. Constandse constateerde dat boeren bereid waren mee te gaan in veranderingen, zolang deze bijdroegen aan de instandhouding van het eigen bedrijf. Maar wat als werknemer worden het enige alternatief was? Was de boer bereid zo'n verandering te accepteren? 'Het gaat om het "boer" zijn, hetgeen bete-kent dat men zijn eigen ondernemer is, dat men, hoezeer men ook afhanke-lijk is van anderen, toch de controle over de eigen productiemiddelen be-houdt', meende Constandse.¹³⁴ De in het modern-dynamische concept zo ge-propageerde verandering kon volgens hem geen doel op zich zijn. Zolang het noodzakelijk was om de traditionele samenleving naar de modern-dynamische over te halen had verandering een doel, maar als eenmaal het 'ideaalbeeld' was bereikt ging het niet meer om de bereidheid tot veranderen, maar om het doel ervan. Niet langer was van belang *of* men reageerde, maar *hoe*. Het ideaalbeeld vertoonde echter innerlijke tegenstrijdigheden, die voortvloeiden uit het tweeledige doel waarnaar de landbouwsector streefde: in de eerste plaats het landbouwbedrijf zo moderniseren dat ze de ontwikke-lingen in de industriële maatschappij kon bijhouden en in de tweede plaats het voortbestaan van het gezinsbedrijf garanderen. Het eerste doel betekende een vergroting van de bedrijven en maakte bijvoorbeeld coöperatie in de vorm van naamloze vennootschappen noodzakelijk. Het tweede veronder-stelde dat de huidige structuur zou blijven bestaan, maar maakte, om het boe-renbestaan te bestendigen, 'hulp van buitenaf' noodzakelijk. Constandse con-cludeerde dat boeren veranderingen aanvaardden zolang die bijdroegen tot behoud van datgene wat ze niet wilden veranderen, namelijk het zelfstandig boer-zijn.

Hofstee, die normaal alleen een voorwoord schreef bij de in de Bulletin-

¹³² Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 39.

¹³³ Benvenuti, *Farming*, 44.

¹³⁴ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 59.

reeks van de afdeling Sociologie verschijnende delen, voelde zich bij de essays van Constandse geroepen een nawoord toe te voegen. Daarin stelde hij dat al in het verleden was gebleken dat de dichotomie traditioneel-modern niet altijd alles kon verklaren. Men stuitte op regionale verschillen in de fundamentele conceptie van het boer-zijn als geesteshouding en van de houding tegenover het bedrijf. Hofstee erkende dat onder de moderne boeren iets opdook wat hij bij gebrek aan beter een 'agrarisch ondernemer' noemde, bijvoorbeeld de boer met honderdduizenden slachtkuikens. Hij bleef echter optimistisch en zag nog mogelijkheden voor het gezinsbedrijf, ook al ontwaarde hij daar eveneens tekenen van een opkomend agrarisch ondernemerschap. 'Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet', zo concludeerde hij. Hofstee wierp de hypothese op dat de moderne boer zich ondanks alle veranderingen in zijn bedrijf toch verbonden voelde met de regionale groep van zijn vakgenoten en ook de normen die binnen die groep golden zou overnemen. De agrarisch ondernemer zou dat niet meer doen.¹³⁵ Dit was op zijn minst een opmerkelijke conclusie, omdat Hofstee zich distantieerde van een ontwikkeling die mede door zijn moderniseringstheorie in gang was gezet. Immers, de landbouwkundige vernieuwingen in het streekverbeteringsprogramma, zo zal in een volgend hoofdstuk nog worden uiteengezet, leidden onvermijdelijk tot industrialisatie van het boerenbedrijf, waar de agrarisch ondernemer het voor het zeggen had.

Halverwege de jaren zestig implodeerde het geloof bij de Wageningers in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. De redenen waren divers: de een twijfelde aan de actualiteit van de theorie, de ander aan de fundamentele juistheid ervan, terwijl sommigen slechts onderdelen van de these onjuist achtten. Alle aanpassing van de theorie van het moderne cultuurpatroon – waarvan de toevoeging 'dynamisch' het meest uitgesproken was – ten spijt, bleek het wetenschappelijk fundament te zwak om haar te laten overleven. Hofstee had van de Wageningers de meeste moeite om zich bij die conclusie neer te leggen.

Differentiële sociologie

In 1967 verscheen in de bundel *Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland* het artikel 'De toekomst van de Nederlandse samenleving' van Hofstee. Daarin werd de breuk met het functionalisme, waartegen hij in de jaren vijftig en zestig had aangeleund, duidelijk. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig, maar vooral in de jaren zeventig, ging Hofstee op zoek naar een nieuw sociologisch interpretatiekader, hetgeen hij aanduidde met de term 'differentiële sociologie'. Deze fase in Hofstees wetenschappelijke denken heeft met het streekverbeteringsprogramma weinig meer te maken, want de laatste

¹³⁵ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 75-77 (nawoord E.W. Hofstee).

streekverbetering eindigde in 1970. Wel verheldert ze de moeilijkheden waarmee men gedurende de periode 1953-1966 kampte bij de wetenschappelijke fundering van het modern-dynamische cultuurpatroon. Om de betekenis daarvan beter te doorgronden is het dus van belang om Hofstees ideeën over de differentiële sociologie nog kort te bespreken.

De differentiële sociologie wilde de theoretische en methodologische onderbouwing van de waargenomen sociale verschijnselen in groepen zijn. Eigenlijk was ze bedoeld als de rechtvaardiging van de sociografie. Hofstee keerde met de differentiële sociologie terug naar de oorsprong van zijn denken. Hij wilde een historisch-sociologische benadering, waarin het begrip tijd-ruimte weer een belangrijke rol speelde en keerde zich af van wat hij placht aan te duiden als de Amerikaanse 'new sociology'. Toen hij op 30 oktober 1980 zijn universitaire carrière afsloot met een afscheidscollege *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid* liet hij zich zeer somber uit over de toegenomen individualisering sinds de eerste dagen van de Verlichting.¹³⁶ Vrijheid en gelijkheid hadden zich sinds de zestiende eeuw gestaag ontwikkeld, maar de broederschap was uitgemond in een hyperindividualisme. Hofstees afkeer van dit doorgeschoten individualisme was ook in zijn opvattingen over het vak sociologie terug te zien. Zijn belangstelling ging primair uit naar de groep, zoals dat in de sociografische benadering gewoonte was. Bij gelegenheid van de uitreiking van de zilveren legpenning van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging (NSAV) zei hij: 'Ik heb grote bezwaren tegen het structureel functionalisme. Popper bewonder ik, maar als hij gelijk heeft kunnen we wel ophouden met de sociologie. De Frankfurter Schule is een ramp voor de sociologie. Het symbolisch interactionisme spreekt me wel aan, maar is meer sociaal-psychologie; waar het ophoudt, wordt het voor de sociologie pas interessant'.¹³⁷

Vanaf halverwege de jaren zestig wendde Hofstee zich steeds verder af van de 'new sociology'. Het structureel-functionalisme, met zijn globaliserende geldigheidsaanspraken, kon in de ogen van Hofstee het verschil tussen concrete sociale groepen en een categorie individuen niet verklaren. Hij verweet de 'new sociology' dat zij haar pretentie van generaliseerbaarheid nauwelijks kon volhouden. Eén van zijn eigen promovendi, Van den Ban, ontdekte bijvoorbeeld dat het verband tussen bepaalde sociale kenmerken van boeren en de geneigdheid om adviezen van de landbouwvoorlichting over te nemen van dorp tot dorp verschilde. Met andere woorden: de 'new sociology' generaliseerde te veel, zag te veel een eenheidscultuur waar verscheidenheid in werkelijkheid domineerde. Hofstee verweet het functionalisme de verdere ontwikkeling van de sociografie (vooral de theoretische legitimatie) in de weg

¹³⁶ Hofstee, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*.

¹³⁷ Blauw, 'Hofstee, de organisator', 9.

te hebben gestaan. Hij zocht daarbij ook de vergelijking met Amerika, waar de 'Chicago School', die in de jaren twintig en dertig onderzoek deed dat vergelijkbaar was met de Nederlandse sociografie, na de oorlog werd weggevaagd door de nieuwe benadering.

Met de introductie van de differentiële sociologie wilde Hofstee geen nieuw paradigma in de sociologische wetenschap introduceren. Men moet dit echter niet opvatten als pretentieloosheid, maar eerder als een poging een moeizame discussie uit de weg te gaan. Door de differentiële sociologie te presenteren als een nieuw brokstuk in de algemene theorievorming, dat dus binnen verschillende paradigma's te gebruiken was, probeerde Hofstee zich aan een richtingstrijd te onttrekken. Hij presenteerde zijn differentiële sociologie rond 1982 aan de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Enkele jaren later werd die redevoering gepubliceerd, aangevuld met commentaren van sociologen en wetenschappers uit aanverwante terreinen.¹³⁸ Alleen de socioloog I. Gadourek gaf een scherpe kritiek.¹³⁹

De differentiële sociologie moest de theoretische en methodologische onderbouwing van de sociografie worden. Hofstee hoopte daarmee de critici van de sociografie, die deze methode beschouwden als te empirisch, de waarde ervan toch te laten inzien. Die onderneming mislukte. Binnen de sociologie bleef de interesse gering. Moet men Hofstees 'overgang' naar de differentiële sociologie beschouwen als een afzwering van de methodologieën die hij gedurende de jaren vijftig en zestig heeft toegepast, als een breuk in zijn denken? Hofstee zelf zal het ongetwijfeld beschouwd hebben als een logische ontwikkeling die voortvloeide uit zijn sociografische verleden, maar anderen kunnen met recht constateren dat er wel degelijk sprake was van een breuk met het nabije verleden.

Samenvatting en analyse

In dit hoofdstuk stond de reconstructie centraal van de moderniseringstheorie die de basis vormde van het streekverbeteringsprogramma. Wat allereerst geconstateerd kan worden, is dat deze these nooit een afgeronde of definitieve vorm heeft gekend. Haar oorsprong lag bij de Wageningse hoogleraar Hofstee, de geestelijk vader van de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. De vraag is gesteld of deze theorie of moderniseringstheorie een wetenschappelijke onderbouwing van het werk in de streekverbetering was, dan wel een legitimatie om een moderniseringsproces door te voeren. Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat er veel kanttekeningen zijn te plaatsen bij de consistentie van de theorie. Het onderscheid tussen traditio-

¹³⁸ Hofstee, 'Differentiële sociologie in discussie'. Eerder gepubliceerd als: Hofstee, *Differentiële sociologie in kort bestek*.

¹³⁹ Hofstee, 'Differentiële sociologie in discussie'.

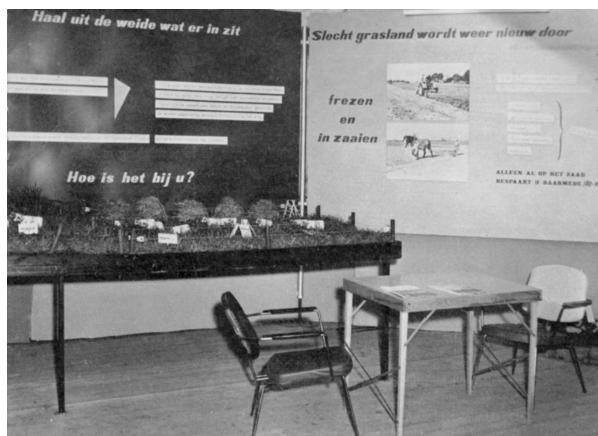
neel en modern cultuurpatroon was aanvankelijk zeer statisch. Pas later werden beide als 'ideaaltypen' beschouwd, die gezien moesten worden in een continuüm. Aanvankelijk vatten de Wageningers traditioneel op als 'niet-modern'. Het ontbrak de Wageningers aan voldoende historisch inzicht om de beperktheid van hun concept te onderkennen. Het model kon bij voorbaat de grenzen van een sociologisch verklaringsmodel niet overschrijden. Met andere woorden: wanneer gesproken werd over traditioneel en modern had dat slechts betekenis in de door de Wageningers waargenomen contemporaine situatie, niet voor een historische ontwikkelingsgang. De latere introductie van de term continuüm, die het model een meer dynamisch aanzien moest geven, loste dat niet op. De transitie van traditioneel naar modern bleef eendimensionaal. Ze werd opgevat als een onomkeerbare en noodzakelijke beweging die zich in de ene plaats sneller voltrok dan in de andere.

De ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon moet ook gezien worden in het licht van de gangbare en dominante economistische verklaringen. Door dit verklaringsmodel te introduceren werden de activiteiten van sociologen op planologisch gebied gelegitimeerd. Kan daarom gesteld worden dat de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon slechts de legitimatie is geweest van sociologen voor het doorvoeren van een modernisering van het platteland? Een dergelijke stelling gaat te ver. In de eerste plaats probeerden de Wageningers de theorie wetenschappelijk te funderen. Dat zij daar uiteindelijk niet in slaagden, impliceert niet dat deze daarom slechts ideologische betekenis had. Wetenschap en ideologische legitimatie zijn in dit soort moderniseringsprocessen twee zijden van dezelfde medaille. Bij dat proces hoort ook dat sommige sociologen zochten naar handzame theoretische middelen om de praktijk te lijf te gaan. Dat deze niet altijd de toets van wetenschappelijkheid doorstonden, kan echter evenmin voldoende aanleiding zijn om de Wageningse moderniseringsthese te kwalificeren als onwetenschappelijk.

Belangrijk is de constatering dat het modern-dynamische cultuurpatroon was gebaseerd op twee verschillende sociologische tradities. De twee belangrijke bronnen van Hofstees denken waren de sociografie en de 'rural sociology'. De sociografie kan beschouwd worden als een empirische vorm van sociologie, die zich in haar onderzoek vooral richtte op de mens in zijn geografisch, economisch, historisch en sociologisch milieu. Dat impliceerde dat de aandacht voor groepen belangrijker was dan voor individuen. Via onder andere de 'rural sociology' sippelden Amerikaanse ideeën over sociologie door naar het werk van de Wageningse sociologen. De Amerikaanse sociologie ('new sociology') die in deze jaren gedomineerd werd door een functionalistische invalshoek, dat wil zeggen erop gericht was het individu aan de samenleving aan te passen, drong de sociografische benadering naar de achtergrond.

De meer op het individu georiënteerde sociale wetenschappen kregen in de jaren zestig de overhand, ook in het werk en de verklaringenmodellen van de meeste Wageningse sociologen.

Uiteindelijk leidt een en ander tot de conclusie dat het modern-dynamische cultuurpatroon als verklaringmodel niet voldeed. Dat hoeft echter niet te verhinderen dat het in de praktijk wel kan hebben gefunctioneerd. Van den Ban, die wellicht het meest van de Wageningse sociologen in contact stond met de praktijk, versimpelde het model.

De theorie van het 'modern-dynamische cultuurpatroon' was vooral van belang in voorlichtingssituaties.

Hij wilde niet primair bewijzen dat er een modern-dynamisch cultuurpatroon bestond, maar bleek uiteindelijk slechts geïnteresseerd in een methodiek van communicatie met een voor de RLVD moeilijk bereikbare groep boeren.

In wezen maakte hij geen onderscheid tussen traditionele en moderne boeren, maar tussen boeren die wel en die geen contact hadden met de RLVD. In elk geval weten we dat hele generaties landbouwkundigen opgegroeid zijn met dit denkmodel. Constandse stelde vast: 'De "ontdekking" van de betekenis van het modern-dynamische cultuurpatroon heeft in feite slechts belang voor de "voorlichtingssituatie". De voorlichter is er mee gediend, doordat hij nu beter weet hoe een situatie te bereiken in welke een betere communicatie met de cliënt mogelijk zal zijn en in welke in het algemeen een meer adequaat reageren op veranderingen tot de mogelijkheden zal behoren'.¹⁴⁰ Constandse legde hier de vinger op een gevoelige plek. Het concept van het modern-dynamische cultuurpatroon had vooral betekenis voor de voorlichting, zonder dat het overigens een voorlichtingstheorie was. Zijn wetenschappelijke reikwijdte – daarbij de toepassing in de demografie buiten beschouwing latend – was beperkt. In de navolgende hoofdstukken zal daarom geanalyseerd worden hoe de Wageningse moderniseringstheorie in de praktijk werd gehanteerd.

¹⁴⁰ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 38.

